

Ressenyes

Juan José Linz: *Obras escogidas, 1, Fascismo: perspectivas históricas y comparadas*, Edició de José Ramón Montero i Thomas Jeffrey Miley, CEPC, Madrid, 2008, CXXI, 341 pp.

Hem de felicitar la iniciativa del Centro de Estudios Políticos y Constitucionales d'escometre la publicació de les obres escollides de Juan José Linz en set volums. En particular, d'aquest primer, del qual ens ocupem per dues raons fonamentals. La primera és que Linz és sens dubte una de les autoritats mundials en l'estudi i coneixement del feixisme. La segona, que el mateix caràcter de la seva obra, composta sobretot per llarguíssims articles publicats d'una manera força dispersa, n'ha dificultat en excés la consulta als espanyols interessats. Tot això es corregeix en bona part amb aquest volum, on trobem alguns dels seus treballs més importants i celebrats, com ara els que es recullen als capítols primer i segon, «Notas para un estudio comparado del fascismo en perspectiva histórico-sociológica» i «El espacio político y el fascismo como movimiento tardío». Com també el capítol quart, relatiu a la fallida de les democràcies, així com el cinquè, un dels estudis pioners sobre l'evolució de la Falange al llarg del règim de Franco, mentre que el capítol tercer recull una sèrie de reflexi-

ons sobre «la mort del feixisme» i els seus llegats. Es tracta en tots els casos, insistim, de treballs que formen part inexcusable del que podríem anomenar la història de la historiografia —o, més àmpliament, de les ciències socials— sobre el feixisme, i que tot expert hauria de conèixer.

Tot això, naturalment, al marge de la que pugui ser la nostra posició quant a les teories i enfocaments de la qüestió. Efectivament, a ningú se li escapa el caràcter polèmic de molts d'aquests enfocaments, o el fet que la majoria puguin enquadrar-se en uns marcs conceptuals —com el del totalitarisme— que, almenys a qui subscriu aquesta nota, sempre li han semblat simplificadors, reduccionistes i, en definitiva, poc aptes per donar compte de la complexitat de fenòmens com el feixisme o les dictadures del segle XX. Fins i tot així, però, l'ambició, la professionalitat i la capacitat d'anàlisi de Linz continua sent digna d'admiració, ja que en les seves indagacions en totes les direccions possibles continua proporcionant una infinitat d'informacions sempre molt útils per a l'estudiós.

És difícil ressenyar en poques línies l'apuntada complexitat de les aportacions perquè s'hi acumulen indagacions històriques, sociològiques, culturals i ideològiques sense que no fan fàcil adquirir una perspectiva sintètica que, d'altra banda,

l'autor sembla en general poc disposat a emprendre. Cal afegir també en aquest sentit la dificultat que suposa que aquest volum no s'ocupi directament d'allò que és central en les aportacions de Linz, la seva teoria sobre els règims autoritaris, la qual, però, llisca al llarg dels textos a través de nombroses referències. Una dificultat afegida, per tant, a la lectura, a la comprensió i, per descomptat, a la crítica.

El fet, d'altra banda, que alguns dels capítols esmentats fossin escrits fa ja unes dècades, fa que aquests treballs hagin de posar-se en relació amb l'autèntica eclosió d'estudis sobre el feixisme que s'ha produït posteriorment. En aquest sentit, aquests capítols podrien servir-nos, si més no, com un mapa de lectura sobre quins eren els nostres coneixements sobre el feixisme en les dates de la seva primera publicació.

Són d'especial interès les contribucions dels editors del volum, especialment en la mesura que ofereixen una perspectiva biogràfica de l'autor que, ben llegida, pot resultar molt útil. I diem ben llegida per dues raons fonamentals. La primera, més formal, és per les reiteracions que s'acumulen en el que es presenta com «Un retrato de Juan José Linz Storch de Grazia» (pp. XXII-LXXIII) i a la «Introducción», sobre el lloc de Linz en els estudis sobre el feixisme (pp. CV-CXVI). La segona, de més profunditat, remet a la perspectiva gens crítica que assumeixen pels autors. Una cosa que es podria considerar, és clar, congènita a aquest tipus de presentacions, però que en la mesura que s'imbriquen els temps biogràfics del mateix Linz i els històrics —Guerra Civil i primeres dècades del franquisme—, pot donar lloc a percepcions altament discutibles. Així, conèixer el procés de formació i les peripècies intel·lectuals i acadèmiques del jove Linz resulta summament interessant, però les al·lusions acrítiques a

personalitats falangistes —com Francisco Javier Conde— o a institucions del règim franquista —com l'Instituto de Estudios Políticos— pot proporcionar una imatge distorsionada del que era el règim. Perquè, fet i fet, més o menys oberts, estem parlant de personalitats i institucions d'origen purament i simplement feixista.

Es tracta, en fi, d'un volum molt útil, necessari en tot els seus aspectes, per als estudiosos, la lectura del qual cal emprendre, també necessàriament, des d'una perspectiva crítica.

Ismael Saz Campos

Josep Maria Fradera: *La pàtria dels catalans*, La Magrana, Barcelona, 2009, 348 pp.

Fradera aplega 14 treballs dispersos i diversos, cinc d'inèdits i alguns dels altres publicats a llocs relativament poc accessibles. N'hi ha que responen a incitacions de l'actualitat política i d'altres de pròpiament històrics, però els lliga tots, més o menys explícitament segons els casos, una mateixa visió interpretativa. És una visió que rebutja el teleologisme nacionalista tan profundament arrelat a la historiografia catalana, fins i tot quan aquesta en voldria fugir, i que parteix del principi que no es pot fer història de Catalunya sense fer història d'Espanya. I no pas simplement per les servituds de la inserció dins l'Estat espanyol, sinó perquè la Catalunya moderna només és en relació canviant amb la nació Espanya, en la construcció de la qual tan destacadament ha participat la burgesia catalana.

Pel que fa a l'àmbit que cobreix *Segle XX*, i a part del valor documental dels més circumstancials, els més interessants d'aquests treballs són: un testimoniatge-

reflexió, des de la perspectiva estudiantil, sobre l'antifranquisme durant els darrers cinc anys del règim; una lúcida anàlisi de les limitacions de la modernitat cultural barcelonina de la primera meitat del segle, implacable correcció de l'*engouement* internacional per la *Red City* de tots els *Blue Periods* i del babau provincianisme institucional que tan cofoi n'està; una crítica mirada a la situació política l'endemà de la dissolució del primer «tripartit» a la llum de la història més immediata en general i de la del nacionalisme català des dels seus orígens en particular; i una rica reflexió sobre la relació entre memòria i història que, a partir del debat a l'entorn de l'anomenada *política de memòria*, critica la confusió conceptual que suposa la contradictòria noció de *memòria històrica* i en denuncia amb duresa les implícites motivacions polítiques. Fradera planteja així una important qüestió teòrica que ha suscitat gran interès i enriquidores aportacions en altres llocs (penso en alguns textos de Tzvetan Todorov, que ell mateix cita, però també de Pierre Vidal-Naquet) i que era en canvi inèdita, em sembla, entre nosaltres.

És en aquests dos darrers capítols que es fa més vistosa una altra cosa que dona unitat al llibre: el sentit de responsabilitat i la voluntat de servei cívics de l'autor. Fradera creu en el compromís social de l'historiador i practica allò que creu. Obeint la seva convicció que una història refugiada en el «magnífic balneari» universitari, com en diu ell, no pot ser sinó una història eixorca, entra repetidament a l'arena del debat polític, quan no el provoca ell mateix. És conscient també, però, i no para de recordar-ho, que, si hi vol dur expressament el seu bagatge d'historiador, és moralment imperatiu que els arguments que aquest inclogui li hagin estat proporcionats per una història feta sota

la fèrula, i homologada segons els criteris, del professionalisme més rigorós. Ciutadà i historiador, Fradera no sabia —ens diu el seu llibre— ser l'un sense l'altre; però això —ens adverteix també— comporta la paradoxal exigència de mantenir en el moment mateix de la feina les dues condicions perfectament separades.

Ciutadà i —hi afegim— català. El llibre també és això: una fragmentada, però constant reflexió sobre el que vol dir ser català i el que ha volgut dir tot al llarg de la història dels darrers dos-cents anys; no sempre el mateix, ni mai el mateix per a tothom. I no pas carisma, ni fatalitat genètica, però sí heretatge que reclama una certa lleialtat. Fradera l'accepta, sense escarafalls però sense reserves: aquest és un llibre patriòtic, en el millor sentit del mot.

Amb una mica més d'espai, hi podria fer alguna objecció. «Madrid» és sovint un pretext còmode, però no em sembla pas una «entitat metafísica». I trobo que Fradera oblida una mica que una «Espanya» tampoc gens metafísica té una gran part de responsabilitat en el naixement i la persistència del nacionalisme català. Però són qüestions de formulació o d'èmfasi. Res d'essencial. Altrament, un corrector més vigilant hauria evitat un parell de lapsus (a «Catalanisme») i alguna opacitat o infelicitat d'expressió.

Joan-Lluís Marfany

Stanley Payne: *Espanya. Una historia única*, Temas de Hoy, Madrid, 2008, 416 pp.

En aquesta nova obra, Stanley Payne actualitza els seus anteriors escrits d'història general d'Espanya amb una sorprenent habilitat comparativa i comprensió global. L'autor afirma que tant un exa-

gerat romanticisme com una igualment embellida *llegenda negra* han distorsionat la imatge d'Espanya. Conseqüentment, el declivi del país durant el segle XVII «no tardó en considerarse el ejemplo más claro de “decadencia” desde la caída de roma [...] La deconstrucción política e ideológica de la nación española» ha estat la més iconoclasta d'entre les nacions occidentals. Historiogràficament, això ha dut a posar en dubte la visió del «gran relat» segons el qual una Espanya unitària posseïa la missió catòlica de divulgar la fe. Els visigots potser no van ser espanyols, com reivindicava Américo Castro, però van iniciar la formació d'una identitat política espanyola sota el domini d'una aristocràcia militar. Després de la conquesta musulmana, ones continuades de creients exiliats van reforçar el caràcter cristià del regne d'Astúries. Durant segles, guerres territorials entre cristians i musulmans van esdevenir enfrontaments religiosos i, eventualment, croades.

Payne afirma que els multiculturalistes, en el seu intent de negar les contínues confrontacions entre les religions i civilitzacions principals, han inventat «el mito [de convivència] de al-Andalus». L'autor és perspicaç en la seva visió de l'islam com a pioner de l'esclavatge massiu i de les particulars polítiques repressives vers les dones. Els sis segles de lluites contra una presència islàmica poderosa a l'Espanya cristiana van fer que Ibèria fos, militarment i religiosa, més combativa que altres societats europees. Fins a la fi del segle XX, Espanya es va mantenir com l'entitat més catòlica, tradicional i monàrquica d'Occident. La cerca de prestigi social i de consum van subordinar el caràcter emprenedor i innovador dels seus habitants. Tot i això, Espanya va esdevenir la pàtria del primer imperi realment global, però va exportar una cultura i una civilització premodernes a Amèrica Llati-

na i parts d'Àsia. Les comparacions amb Portugal, una altra societat altament tradicional dominada per una relativament improductiva aristocràcia catòlica, subratllen el retard d'Ibèria.

El tractament erudit de la decadència d'Espanya no abasteix —segons la meua opinió— tota la profunditat del tema. Payne argumenta que la Il·lustració espanyola s'assembla a altres moviments als Estats Units i Gran Bretanya. Jo sóc del parer que, pel seu context protestant, tant la Il·lustració americana com la britànica van ser més atrevides que l'espanyola i, en aquest sentit, més semblants a la francesa, la qual l'autor desacredita per massa radical i ideològica. La feblesa de la Il·lustració espanyola ajuda a explicar, com a mínim en part, la incapacitat del despotisme il·lustrat i del liberalisme per a modernitzar la societat. L'autor hauria d'haver estat més crític vers les noves branques nord-americanes de la historiografia d'Espanya que exagereu un suposat «miracle» econòmic a la fi del segle XIX i principi del XX. Donat aquest fons, hom es pregunta —tal com argumenta l'autor— si les guerres del segle XIX van ser responsables de la manca de desenvolupament a Espanya o si va ser la manca de desenvolupament la responsable d'aquelles guerres.

La part final del text és un rigorós tractament de la història del segle XX, que inclou diverses reflexions estimulants sobre la Guerra Civil, José Antonio i Franco. Payne ofereix una sàvia perspectiva de la història i la memòria. Al contrari que els postmodernistes, Payne cita Pierre Nora, qui estableix una ferma distinció entre memòria i història. Per a Payne, la memòria és «*intrínsecamente individual*», mentre que «*la historia no es ni individual ni subjetiva, sino que precisa de la investigación empírica, objetiva y profesional tanto de documentos como de otros datos y objetos*».

L'autor explica amb tots els detalls com va esdevenir un hispanista, el seu canvi d'orientació política i, també, els personatges espanyols que el van influir. Entre els historiadors amb qui s'ha trobat en la seva distingida carrera, el més notable ha estat Jaume Vicens Vives per la seva capacitat analítica, apropament innovador i objectivitat rigorosa. Payne també s'ha beneficiat en gran mesura de la seva col·laboració amb el politòleg de Yale Juan José Linz.

Només un hispanista amb el fascinant coneixement de Payne, per una banda, i la no menys important imparcialitat sobre els objectes d'estudi, per l'altra, podria cobrir un període de 1.250 anys i descobrir, com promet el títol del llibre, les característiques úniques de la història d'Espanya.

Michael Seidman

[Traducció de l'anglès de Joan Francesc Rosell]

Josep Peirats Valls: *De mi paso por la vida, Memorias*. Selecció, edició i notes de Susana Tavera García i Gerard Pedret Otero, pròleg d'Enric Ucelay-Da Cal. Ediciones Flor del Viento, Barcelona 2009, 784 pp.

«Para mí, todo lo que no es acción carece de importancia». Així conclouia, pel febrer de 1975, Josep Peirats Valls els seus 1.298 folis de memòries originals, quan tenia 67 anys i una salut fràgil. Curiosa conclusió per a un intel·lectual de la CNT —que viuria catorze anys més— en la vida del qual l'acció no va tenir una part important, si exceptuem el seu retorn a Espanya i a la Vall d'Uixó natal el 1983, 44 anys després que travessés la frontera francesa amb les tropes republicanes derrotades el febrer de 1939.

El text original de 1.298 pàgines era, com assenyalava el mateix autor en les seves memòries, impubliable, i així va ser fins que Gerard Pedret i Susanna Tavera, especialistes de l'anarquisme i els moviments socials del segle XX a Espanya, el van rescatar de la Biblioteca Arús de Barcelona i el van resumir i editar en un ardu i erudit treball d'investigació per al qual van comptar amb l'estímul i la col·laboració de Gràcia Ventura, la vídua de Josep Peirats. Per completar l'edició, Enric Ucelay-Da Cal, prestigiós especialista en la història política i sociocultural de l'Espanya del segle XX, que fa temps que col·labora amb Susanna Tavera en l'estudi dels grups anarquistes, ens proporciona en un pròleg de 90 pàgines una visió crítica de l'itinerari vital de Josep Peirats que contrasta, contextualitza i completa el testimoni directe de l'autor, des de «la forja personal» de Peirats fins al seu paper en la historiografia de la Guerra Civil, sense deixar el context històric i el partit que va prendre Peirats en cada moment decisiu del moviment anarquista i de la història d'Espanya en els anys trenta.

Com sol ser habitual en els treballs d'Ucelay-Da Cal, el seu pròleg contextualitza Josep Peirats, tant en l'àmbit nacional com l'internacional, dins una interessant aproximació cultural i política que inclou l'anàlisi dels intel·lectuals autodidactes en el moviment anarquista i les diferències entre una cultura anarquista encara enganxada a la lletra impresa, amb les innovacions i el tipus d'intel·lectual molt diferent que imposava la cultura comunista, molt més gràfica i amb intel·lectuals socialment més establerts. Hi destaca també el paper organitzatiu fonamental que tenia la premsa en el multiforme moviment anarquista i la importància, per tant, que Peirats es donés a conèixer dins i fora de l'organització des dels anys trenta com a

periodista i autor de llibres fins arribar a ser un «*autodidacta como intelectual orgánico*» en les paraules que donen títol al pròleg de l'obra.

Certament, la lògica del text d'Ucelay Da-Cal es contraposa amb el gruix del llibre, les 607 pàgines de les memòries resumides de Josep Peirats. Un text escrit directament, sense esborranys, sense preocupació literària com assenyala va l'autor, abrupte i difícil de llegir, però que a canvi ofereix l'avantatge de ser un testimoni directe des de dins l'organització anarquista, molt allunyat de «*las más homogeneizadas y manidas visiones del movimiento*», com indica Susanna Tavera en la introducció. No obstant això, i com sol passar amb les memòries, el més atractiu i fluid per al lector són els aspectes més allunyats de l'organització anarquista, les reflexions sobre la seva infància i primera joventut quan, seguint l'expressió d'Arturo Barea, es «forja» com a persona i militant a la gran ciutat i quan després de la derrota republicana, s'ha de tornar a forjar a si mateix a l'exili americà, allunyat de l'organització que havia estat tota la seva vida fins llavors.

Josep Peirats va arribar a Barcelona als tres anys, el 1911, quan els seus pares van emigrar des de la localitat castellonenca de la Vall d'Uixó seguint altres espardeyers en el que era un itinerari conegut per l'emigració valenciana, aragonesa i murciana del primer terç del segle XX. A través del relat de la seva primera infància i joventut recorrem l'experiència d'adaptació d'una família emigrant a una Barcelona en expansió en el que seria el primer cinturó obrer de la ciutat, la limitada educació formal i la seva compensació amb l'autodidactisme, la primerenca experiència laboral des dels 8 anys per un periple d'oficis fins que s'estabilitza com a aprenent rajoler, la importància del barri,

la família i els companys «*que le obligan a inscribirse en el sindicato*» per forjar una cultura i solidaritat obreres, un món alternatiu fora del qual semblava impossible sobreviure. I, per descomptat, recordant les grans novel·les d'escriptors que procedeixen de l'emigració, és el testimoni de l'aprenentatge vital d'un individu a la frontera de la gran ciutat, que és un univers en si mateix.

Els seus problemes físics i l'autodidactisme li van permetre passar de la lectura a l'escriptura als 22 anys des de les pàgines de *Solidaridad Obrera*, coincidint amb els moments de més rellevància de la CNT en la vida pública espanyola. Queden clares les seves posicions de progressiva crítica tant a la via insurreccional com a la «col·laboració» i la traïció a la revolució durant la guerra i les crítiques obertes a la majoria dels líders de la CNT. Hi ha alguna autocrítica, com el fet de reconèixer la imposició de la col·lectivització a la pagesia catalana, confirmant el caràcter urbà de l'anarquisme a Catalunya, i critica l'estratègia bèl·lica seguida per la República. Però és més important el que no diu, o tan sols hi anomena, com ara l'ambient del Front Popular o el paper de la CNT en la violència revolucionària: eren «*incontrolados y exaltados del campo libertario*» o «*todos los sectores de izquierdas lo hacían*». Té més interès l'experiència personal de la constant retirada de les tropes republicanes des del front d'Aragó fins a la frontera francesa, que confirma a més de l'escassetat de material bèl·lic adequat, la manca d'esperit ofensiu de les tropes, la deixadesa, la indisciplina, el sempre dramàtic testimoni de la derrota, de perdre-ho tot a la frontera, del camp de refugiats a França i, als 31 anys, el periple de l'exili americà per la República Dominicana, Equador, Panamà i Veneçuela. Una aventura improbable per a algú que no havia

sortit abans de Barcelona —excepte tres o quatre visites al seu poble natal— que duraria fins el 1947, data del seu retorn a França i a l'organització, que havia estat i tornava a ser tota la vida d'un home que va romandre solter fins a la seva unió amb Gràcia Ventura el 1954, als 46 anys. Tret algun viatge clandestí a Espanya per reconstruir la CNT a Madrid i Barcelona al final de la dècada dels anys quaranta, la resta del seu testimoni no és acció, reproduceix les disputes i divisions de l'organització a l'exil, mentre Peirats escriu les obres que li donarien renom dins i fora de la CNT, els tres volums de la *CNT en la revolució espanyola* i *Los anarquistas en la crisis política espanyola* entre elles.

Gràcies a l'esforç dels editors i el prologuista ens trobem així amb unes memòries necessàries, un text manejable, respectuós amb l'original i molt útil per als estudiosos de l'anarquisme, amb una edició exhaustiva per la seva erudició i la investigació paral·lela, en què cada nom i cada esdeveniment estan localitzats, contextualitzats i documentats amb totes les referències bibliogràfiques possibles.

Aurora Bosch

Giles Mac Donogh: *After the Reich: The Brutal history of the Allied Occupation*, Basic Books, Nova York, 2007. (Publicat al Regne Unit amb el títol *After the Reich: From the Liberation of Vienna to the Berlin Airlift*, John Murray, Londres, 2007.)

«La guerra —declarava William Tecumseh Sherman— és l'infern». I així és el període que hi segueix. A *After the Reich*, Giles MacDonogh, autor de diversos relats històrics d'un registre popular, té la intenció de revelar els horrors de l'ocupa-

ció aliada d'Alemanya des de la fi de 1944 fins al pont aeri del bloqueig de Berlín el 1948. El tema principal és «els alemanys en la derrota», a partir de la idea que aquesta història no ha estat mai explicada com cal. El patiment alemany ha estat oblidat o, en el pitjor dels casos, justificat per una noció de «culpa col·lectiva». MacDonogh escriu: «Amics meus, fins i tot historiadors que han publicat, m'han dit que els alemanys “es mereixien el que van tenir” el 1945: es tractava, simplement, d'un càstig pel seu comportament en terres ocupades i pel tractament als jueus en la seva pròpia terra». Juntament amb l'observació que «en molts casos no eren precisament els criminals que eren violats, torturats, privats de menjar o colpejats fins a la mort, sinó dones, nens i gent gran», sembla que l'autor vulgui dirigir un virulent atac als aliats.

MacDonogh presenta els seus arguments en vint capítols agrupats en quatre seccions: «Caos», «Zones Aliades», «Crim i càstig» i «El camí a la llibertat», on trobem relats sobre massacres de civils, expulsions forçades de les ètnies germàniques de l'est de Prússia, Polònia, Txecoslovàquia i Hongria, sobre camps de concentració, saquejos, pillatges i, un cop rere l'altre, sobre violacions. Principalment, es basa en «informes individuals per tal d'aconseguir captar l'aroma de l'època». Tot i que aquests informes —la major part memòries i diaris escrits per membres de l'aristocràcia germànica i austríaca— són sovint aterridors, també són profundament problemàtics, ja que són el resultat d'una visió massa estreta i, en conseqüència, el seu dret a reivindicar representativitat resulta dubtós. Molts d'ells van ser publicats anys després dels fets que es pretenen descriure i, a més, MacDonogh no ens fa saber de quina manera exhaustiva ha revisat aquestes versions. Pitjor encara, l'autor accepta la visió sobre els fets de segona i tercera

mà —de gent que ni tan sols havia viscut els fets en la pròpia pell—, i no esmenta que alguns dels incidents que tracta com a fets formen part, en realitat, de la controvèrsia, i podrien haver estat embellits, com a mínim en un cas (l'incident de Nimmersdorf a l'octubre de 1944), pels propagandistes nazis durant els darrers mesos de la guerra.

L'ús de fonts secundàries és igualment qüestionable. Quan cita alguns treballs erudits sobre el final de la guerra o sobre l'ocupació aliada, ho fa per confirmar fets aïllats però, al mateix temps, ignora els raonaments que han argumentat aquests treballs i el context d'on proveeixen. O encara pitjor, en la seva recerca per explicar la història sobre el tracte discriminatori als alemanys, MacDonogh dóna crèdit a fonts secundàries de discutible credibilitat. Un exemple n'és la citació repetida —quinze vegades segons els meus comptes— del llibre de Ralph Franklin Keeling, *Gruesome Harvest: The Costly Attempt To Exterminate the People of Germany* (Institute of American Economics, Chicago 1947). I és que, curiosament, MacDonogh omet el subtítol del llibre en les seves cites. La tesi de Keeling, tal com suggereix el subtítol desaparegut, és que els aliats havien conspirat per «esborrar Alemanya i els alemanys». MacDonogh utilitza aquesta font de forma acrítica per reafirmar el seu argument que l'ocupació aliada va ser brutal i, en fer-ho, cau en l'estereotip ordinari de la raça o de l'ètnia. Es dóna el cas, per exemple, que l'autor està disposat a creure's el pitjor dels soldats afroamericans o marroquins, però si hagués llegit més a bastament els treballs d'erudició sobre el tema —em ve al cap el llibre de John Willoughby *Remaking the Conquering Heroes: the Social and Geopolitical Impact of the Post-War American Occupation of Germany* (Palgrave, Nova York, 2001)—, MacDonogh

no hauria estat tan disposat a acceptar la noció estereotipada d'ètnia que preval en les seves fonts, hauria estat més curós amb les estadístiques i s'hauria adaptat més a les complexitats de l'ocupació.

L'intent de Macdonogh d'estrènyer el context de la invasió d'Alemanya i la seva posterior ocupació és igualment tendenciosos. Si la noció de «culpa col·lectiva» per a les barbaritats comeses en el nom d'Alemanya durant els anys del nazisme presenta dilemes morals, els historiadors no creuen, *pace* MacDonogh, que els civils alemanys es mereïessin ésser violats o assassinats durant la immediata postguerra. La pregunta que ens hem de fer, més de seixanta anys després de la fi del conflicte, és com s'hi va comportar la gent i per què. I per respondre-hi, hem de comprendre el context en què van viure. Això significa, necessàriament, comprendre l'experiència d'aquells que van sofrir a les mans d'un Estat que actuava en nom de tots els alemanys, i significa comprendre, i no ignorar, el dilema que una Alemanya vençuda va plantejar als seus conqueridors.

Es tracta d'un llibre decebedor. La recerca és pobra, el raonament inconsistent i, en l'escriptura i edició del llibre, es revelen signes de precipitació: noms mal escrits («Lehndorf» per «Lehndorff», «Padower» per «Padover», «Mosely» per «Mosley»), cites incorrectes —en algunes ocasions—, i escriptura massa rígida i poc expressiva. Els lectors que persegueixin comprendre l'ocupació, farien bé de buscar en un altre lloc.

André Lambelet

[Traducció de l'anglès de Joan Francesc Rosell]

David A. Messenger: *L'Espagne Républicaine. French, Policy and Spanish Republicanism in Liberated France*, Sussex Academic Press, Portland, 2008, 196 pp.

El petit llibre de David A. Messenger és una versió abreujada de la seva tesi doctoral, llegida a la Universitat de Toronto, al Canadà. Els seus punts de partida per estudiar les polítiques franceses en relació amb la qüestió espanyola en finalitzar la Segona Guerra Mundial són, d'una banda, la interpretació de Geoff Eley en la seva llarga història de l'esquerra de 1850 als nostres dies (*Forging Democracy: The History of the Left in Europe 1850-2000*, Oxford, 2002) i, d'altra, l'escrit per Tony Judt en la seva magistral història d'Europa des de 1945, *Postguerra* (Taurus, 2006, ed. original: Nova York, 2005). El primer ha mostrat fins a quin punt les coalicions d'esquerres que van governar diversos estats després de la victòria sobre el nazisme van concebre la reconstrucció del continent en termes de creació d'un món més just, amb un llenguatge que parlava de drets humans, justícia i universalisme. Va ser precisament en el cas de França que els moviments socials i polítics procedents de la *Résistance* van influir de manera decisiva en les polítiques dels primers anys de la postguerra. El segon ha mostrat l'ampli abast de l'impacte de la guerra mundial i al mateix temps la voluntat de substituir les concepcions de la política anteriors al conflicte per altres de noves.

El fil conductor de l'anàlisi de Messenger passa per la necessitat d'acoblar, per a la diplomàcia francesa, dues lògiques que dictaven conductes diferents envers Franco. D'una banda, hi havia els principis de justícia, la fidelitat al compromís antifeixista davant un règim aliat de l'Eix, el sentiment de culpa de l'esquerra per la no-intervenció de 1936-1939, el reconeixement

als milers d'espanyols que van ajudar a alliberar el país, tant des de la resistència interior dels maquis com des del voluntariat en les Forces Franceses Lliures. Tot això va estar al centre de diverses campanyes, entre 1945 i 1946, amb la finalitat d'obtenir la ruptura més àmplia de les relacions diplomàtiques amb la dictadura espanyola; es concreta en sancions econòmiques i en un augment de la pressió per facilitar la caiguda de l'aliat de Hitler i Mussolini. De l'altra banda, França havia d'aconseguir no aïllar-se respecte dels seus aliats, la Gran Bretanya i els Estats Units, poc desitjosos en aquest assumpte d'anar més enllà de simples condemnes morals i, alhora, molt actius per tal d'aconseguir el restabliment de relacions comercials amb la dictadura franquista.

L'autor mostra de manera precisa aquesta disjuntiva entre els termes d'adhesió als principis de la *realpolitik* i els de cert idealisme justicier en polítiques exteriors, és a dir, d'una interpretació de la *grandeur* de França en clau de respecte i promoció universal de compromisos ètics forts. Al primer capítol, l'autor situa que la *realpolitik* es va expressar amb claredat inicialment, després del desembarcament aliat al nord d'Àfrica (*operació Torch*) al novembre de 1942, amb la consegüent ocupació de la «zona lliure» francesa pels nazis, que provocà la fugida de centenars de francesos cap a Espanya. Les autoritats britàniques, amb les seves relacions diplomàtiques, van apostar per distanciar Franco dels seus antics aliats feixistes, i els francesos lliures van fer el mateix amb la finalitat de protegir els seus compatriotes, la majoria internats al camp de concentració de Miranda de Ebro, i obtenir-ne el trasllat a Algèria. Per a la França lliure es tractava també d'existir, gràcies a relacions diplomàtiques i a la participació en els acords comercials que s'estaven decidint en aquells moments.

Després de l'alliberament del territori metropolità, però, la pressió de milers de guerrillers espanyols, participants de l'alliberament de França i desitjosos de seguir les mateixes passes a Espanya, va ocasionar tensions entre els països veïns. El govern provisional, però, va arribar ràpidament a controlar els Pirineus, desarmar les forces militars que va poder i restablir diversos consolats franquistes que havien estat confiscats, després va tornar a defensar i donar suport als militants antifranquistes, antics herois de la *Résistance* condemnats a mort a Espanya. Segons l'autor, la força del corrent d'opinió favorable als republicans exiliats va fer que França anés fins i tot més lluny en aquest camí de defensa de l'exili polític espanyol, amb amenaces de ruptura de les relacions diplomàtiques que superaven el que dictava la lògica de seva *realpolitik*.

Més enllà dels detalls sobre els esforços del Quai d'Orsay per conciliar les dues lògiques i per establir una pressió concreta dels aliats occidentals contra Franco fins que la «Guerra freda» acabés per establir-se en 1947-1948, imposant la normalització de les relacions amb Espanya, el més interessant del llibre ressenyat és al capítol tercer, en què Messenger analitza de prop els esforços de França a Madrid, i en particular de Bernard Hardouin, per arribar a un pacte entre monàrquics, alguns generals i l'ANFD, representada pel cenetista Santamaría. Després de l'acord nonat d'Estoril l'octubre de 1946, aquests esforços es van perllongar fins a la primavera del 1947, i fins i tot amb posterioritat, amb els successors de Santamaría al capdavant de l'ANFD, Luque i Marco Nadal.

Als tres capítols següents, la repetició dels mateixos termes emprats per a l'anàlisi de la difícil posició de França —i el seu ministre d'Exteriors, Georges Bidault— acaba produint certa insatisfacció,

i també s'hi troba a faltar l'absència d'un qüestionament dels conceptes de política «realista», d'una banda, i «idealista» o «ideològica», de l'altra. El fet que anglesos i nord-americans expressessin de vegades clarament que la seva por era una nova guerra civil, per tal com comportaria desordres polítics i socials, ofereix probablement pistes per anar més lluny de la mera oposició que, per clàssica, no deixa de resultar esquemàtica i exageradament concordant amb el vocabulari i la lògica dels que pretenien encarnar el realisme polític.

François Godicheau

Luiza Iordache: *Republicanos españoles en el Gulag (1939-1956)*, Institut de Ciències Polítiques i Socials, Barcelona, 2008, 142 pp.

L'experiència repressiva viscuda pels republicans espanyols a l'URSS és l'objecte d'aquesta monografia, un episodi de la violència política del segle XX que té, en les atrocitats perpetrades en l'univers *concentracioniari* d'Auschwitz i el Gulag, els seus moments més atroços i que ens remetien als imperatius de la responsabilitat i culpabilitat i endinsar-nos en els estralls del terror. En una Europa esquinçada per la Segona Guerra Mundial i embolcallada per un cert mutisme, la denúncia del que succeïa amb els republicans espanyols a l'URSS, en el Gulag, no adquiriria grans dimensions fins a l'entrada en escena de la guerra freda. A l'altura de 1947, Santiago Carrillo pronuncià a París un discurs sobre l'elevada formació assolida a la Unió Soviètica pels nens de la Guerra Civil espanyola. Aquell mateix any, la Federació Espanyola de Deportats i Internats Polítics (FEDIP) organitzà una campanya de

denúncia internacional a favor de l'alliberament dels presos republicans a l'URSS que qüestionà la imatge «idealitzada» de la Unió Soviètica. A partir d'aquí es va propiciar un debat sobre el seu caràcter repressor, així com un torrent de correspondència i accions, també empreses pel govern republicà a l'exili, en favor dels presos. Les repatriacions es produïrien anys més tard, en la dècada dels cinquanta, mort ja Stalin i amb la participació de la Creu Roja.

Les fonts utilitzades per l'autora, Luiza Iordache —fons de la FEDIP de l'International Institute for Social History, fons AGE de l'Arxiu Nacional de Catalunya, premsa (*Solidaridad Obrera*, *El País*, etc.), arxius personals, memòries i les entrevistes realitzades— permeten recompondre les històries dels *zeks* espanyols, i una de les principals aportacions de l'obra és precisament la visió de conjunt d'aquesta qüestió —presentada en tres apartats: «Los republicanos en la URSS», (pp. 16-28); «Los presos políticos», (pp. 29-53) i «Los internados» (pp. 54-116), seguits d'unes conclusions generals—, que falta conèixer amb més profunditat i de manera comparada. Al llarg del text flueixen les memòries de «*los que susurran*», que confereixen unitat a l'obra. La imatge d'un Estat omnímode i repressor és latent però no estudiada a través dels seus documents, llevat d'aquells citats per l'historiador Andrey V. Elpatievsky (*La emigración española en la URSS*, 2008). El rol dels col·laboradors passius o servicials és el paper que representa en aquest relat el Partit Comunista d'Espanya en les relacions, i és correlat de la imatge pejorativa de Dolores Ibárruri entre els exiliats.

Luiza Iordache respon a una sèrie de preguntes sobre els motius que van portar a l'empresonament de marins i pilots: voler sortir de l'URSS o una simple crí-

tica eren el «crims» que armaven de raons la maquinària repressiva per imposar-hi el «càstig», sobre el qual aprofundeixen les memòries entreteixides de presos polítics republicans considerats «enemics del poble» i condemnats per espionatge, dels internats —sense procés— i també dels *воры* (lladres), principalment nens de la guerra que furtaven per sobreviure. A més, la seva reconstrucció històrica ens dur a conèixer la realitat del *Gulag* en diferents moments (des dels anys trenta fins a 1956, any del XX Congrés del PCUS), a través d'un «llarg viatge» per les «presons humides», els corbs negres, els vagons *Stolypin* (p. 45) i les naus amb destinació als camps de «gel i gana» repartits per l'URSS.

L'autora aporta la xifra de 158 republicans espanyols les vides dels quals van acabar al Gulag, cinc dels quals eren dones (pp. 136-142). A través de pàgines encara incòmodes per a les memòries contraposades de la història soviètica, es narren actes de resistència com ara els motins dels «*Juanes*», com era conegut el col·lectiu espanyol dels camps de concentració stalinistes (Lev E. Razgón, *Sin inventar nada. El polvo anónimo del Gulag*, 2006). En aquesta monografia s'aprofundeix en les dures jornades laborals, la tortura i la mort, però també en petites llampades vivaces aportades pel romanç en temps de confinament. Tanmateix, les experiències dels republicans espanyols no són úniques: s'enfilen en la cadena de baules conformades pels soviètics i confinats d'altres nacionalitats que, fins i tot fidels al partit, van formar part del mosaic de víctimes de l'estalinisme. I és en aquesta parcel·la on rau la màxima aportació de l'obra: rescata memòries dels supervivents de l'arxipèlag Gulag entrellaçades amb els testimonis orals de denúncia contra la barbàrie viscuda en l'era Stalin, el culte al qual trontollaria amb el XX Congrés del PCUS, que va facilitar el

reconeixement i la rehabilitació d'algunes de les víctimes del terror. Una obra, en definitiva, que pot interessar tant especialistes com neòfits, i que cobreix una llacuna en els estudis espanyols sobre el *Gulag*.

Magdalena Garrido Caballero

Ramon Alberch i Fugueras: *Archivos y derechos humanos*, Trea, Gijón, 2008, 130 pp.
Antonio González Quintana: *Políticas archivísticas para la defensa de los derechos humanos*, Red de Archivos Históricos de CCOO-ICA, Santiago de Compostel·la, 2009, 318 pp.

Fa només uns anys, la juxtaposició dels termes *arxius* i *drets humans* hagués causat perplexitat. Va costar bastant assumir que l'accés a arxius i registres era un dret ciutadà que superava el merament cultural per convertir-se en l'indicador més segur de l'actuació transparent i democràtica de les administracions. Però a partir del final dels anys setanta i l'inici dels vuitanta del segle XX, quan s'inicien processos de transició des de règims autoritaris i dictatorials cap a règims democràtics a tot el món —des del Con Sud als països de l'est europeu, passant per la península Ibèrica— es va veure el poder demolidor de la informació que els arxius custodiaven, sota la forma de documents originals i autèntics de determinant valor probatori. Per aquest motiu, van adquirir un gran protagonisme en judicis contra crims de guerra, en investigacions sobre desapareguts, en la restitució dels drets humans a moltes víctimes, bé per rehabilitació, bé per compensació, i en les polítiques de recuperació de la memòria històrica.

Paral·lelament, durant aquests anys ha anat creixent la producció científica al vol-

tant d'aquest tema, de manera que es feia necessari recopilar i sintetitzar una literatura ja molt abundant. Ramon Alberch, arxiver de trajectòria brillant, i directament implicat en treballs i organitzacions d'aquest tipus, ho ha fet d'una manera admirable en unes breus 130 pàgines. A partir de l'anàlisi del marc jurídic, examina els obstacles al lliure accés derivats de les disposicions contingudes en les legislacions nacionals i de la desclassificació de documents sensibles per part dels òrgans governamentals. Repassa també l'actuació d'organitzacions no governamentals, com Arxivers sense Fronteres, i de comitès internacionals, com el Grup de Treball d'Arxius i Drets Humans creat al si del Consell Internacional d'Arxius (ICA) o el Comitè Internacional de l'Escut Blau, sense oblidar la tasca d'organitzacions de drets humans i associacions per la recuperació de la memòria històrica. Finalment, l'autor dóna compte d'alguns casos emblemàtics del que, imitant Borges, anomena la «*memoria universal del horror*», com el terrorisme d'estat al Con Sud, la desintegració balcànica o la Guerra Civil espanyola i el franquisme.

Té un interès especial el capítol que analitza les conseqüències per a la teoria i la pràctica arxivística de la vinculació, cada vegada més important, entre la defensa dels drets humans i la informació continguda en els arxius: s'han d'organitzar de manera específica aquests arxius? Encara que els principis arxivístics han de ser universals, per descomptat, sí que es plantegen un altre tipus de problemes i de reptes: la protecció i seguretat del patrimoni documental en cas de conflictes armats (que són la primera causa de destrucció d'arxius, per sobre de desastres naturals o mala conservació), la restitució i el retorn de fons saquejats després de confiscacions, després de la creació de nous estats o per transferències de

territoris d'un Estat a un altre, per guerres o per processos descolonitzadors, etc.; canvis que han atribolat el segle XX i que pel que sembla no deixaran de fer-ho durant el nostre segle actual. Els arxius també han de ser «llocs de memòria» que mostrin pedagògicament a la societat els horrors d'un passat, en molts casos massa recent.

Alberch reconeix que en el tractament del binomi arxius i drets humans hi ha una data clau: «*probablemente, el informe impulsado por la UNESCO el año 1995 destinado a analizar la utilización de los archivos de los regímenes represivos en los procesos de transiciones políticas, constituye el punto de partida de una creciente conciencia profesional de la nueva dimensión que adquieren los documentos de archivo*». En efecte, el 1993, la UNESCO, en col·laboració amb l'ICA, va encarregar a un grup d'arxiviers, coordinat per l'espanyol Antonio González Quintana, aquest estudi, que va veure la llum el 1995, i les recomanacions generals sobre organització, conservació, accessibilitat i difusió de documents que testimonien la violació de drets humans foren adoptades com a referents en diversos fòrums internacionals. El pas dels anys, la proliferació d'articles i llibres sobre el tema, la conformació en molts països d'un *corpus* legal i molts altres esdeveniments que han tingut lloc des de la data de la publicació, han aconsellat una nova posada al dia, que ha estat realitzada pel coordinador d'aquell primer informe. Si aquell es va cenyir als arxius produïts pels serveis repressius, ara, en el segon, s'amplia l'àmbit de la recerca a tot tipus d'arxius, no sols d'organismes repressius —serveis de seguretat de l'Estat, tribunals especials, règim carcerari, militars, forces d'ordre públic i justícia ordinària—, sinó dels organismes dedicats a la defensa dels drets humans o a la denúncia de la seva violació: organitzacions de víctimes, partits i sindicats clandestins o exiliats, entitats

religioses, col·lectius de juristes i advocats i altres organitzacions civils. El resultat és un imprescindible treball de 318 pàgines, en què s'estudien tots els aspectes relacionats amb les polítiques arxivístiques per a la defensa dels drets humans, i s'estableixen tretze recomanacions als poders públics i cinc als professionals dels arxius per afrontar l'organització, conservació i ús dels documents relacionats amb els drets humans. Es completa amb un abundant aparat bibliogràfic i referències de pàgines web, un directori dels principals arxius i institucions que conserven testimoni de les violacions de drets humans i una selecció de legislació internacional.

Estem, doncs, davant d'una obra de referència que la Red de Archivos Históricos de Comisiones Obreras, conjuntament amb l'ICA, ha tingut el gran encert d'editar. Una obra que interessa a associacions de memòria històrica i activistes de drets humans, però que afecta d'una manera especialment directa als professionals dels arxius i a aquelles persones que tenen la responsabilitat de determinar les polítiques arxivístiques, perquè està en joc el dret inalienable a la veritat, i perquè la millor eina contra la repressió i la impunitat és la memòria, que fa possible la veritat i la justícia.

Mateo Pérez García

Nigel Townson (ed.): *España en cambio. El segundo franquismo, 1959-1975*, Siglo XXI, Madrid, 2009, 265 pp.

Damián A. González Madrid (coord.): *El franquismo y la transición en España. Desmitificación y reconstrucción de la memoria de una época*, Catarata, Madrid, 2008, 273 pp.

Som davant de dos llibres complementaris, un dedicat al *segon franquisme* des de

la perspectiva d'una Espanya *en canvi*, i l'altre a la *transició democràtica*, que enfonsa les seves arrels en el *segon franquisme*, i incorpora una qüestió que des de fa anys preocupa molt historiadors i sociòlegs, la de la *memòria històrica*. Tot i ser complementaris, són llibres de factura molt diferent: elegant i més distingit el primer pel disseny i els colors de la portada, i més impactant el segon, però menys atractiu; i per les fonts de finançament: la Fundació Carolina i el Ministeri de Cultura, el primer, i la Universitat de Castella-La Manxa, el segon.

Quant als col·laboradors, hi ha diferències també notables: en el primer, la major part són hispanistes de renom que exerceixen la seva activitat en universitats de l'àmbit anglosaxó, encara que hi ha notables excepcions, com Pablo Martín Aceña, Elena Martínez Ruiz i Mariano Toral, i les referències bibliogràfiques —les arxivístiques són pràcticament inexistentes— estan majoritàriament en anglès; en canvi, en el segon, la majoria dels col·laboradors són professionals que exerceixen a les universitats espanyoles i, en conseqüència, es troben més adherits als seus respectius camps d'investigació, encara que també hi ha una excepció, la d'Antonio Cazorla Sánchez, el qual participa en els dos llibres. En el segon s'inclou també un excel·lent capítol elaborat a partir de l'experiència i la reflexió del primer alcalde democràtic de la ciutat d'Albacete, Salvador Jiménez Ibáñez. Malgrat aquestes diferències, ambdós llibres tenen una finalitat semblant: no pretenen tant donar compte d'investigacions capdavanteres o de resultats nous de treballs en marxa com divulgar i reflexionar sobre resultats de treballs publicats anteriorment. En cap cas no hi ha debat entre els autors i a penes apareixen referències a debats anteriors, si s'exceptua l'estudi introductori sobre el franquisme d'*España en cambio*, del professor Nigel Townson.

En l'un i l'altre es perceben amb claredat altres condicionants que contribueixen a donar unitat a cadascun d'ells i que alhora marquen les diferències d'un respecte de l'altre. En el primer, *España en cambio*, traspuen els plantejaments ideològics i metodològics de la historiografia liberal anglosaxona, en la qual les premisses ideològiques liberal conservadores condicionen i matisen la construcció del marc sociopolític en què incardinen els temes objecte de les seves anàlisis. De manera que el marc sociopolític precís de la dictadura del general Franco queda molt desdibuixat en el conservadorisme dels programes econòmics i polítics d'un règim qualificat d'autoritari, seguint la formulació de Juan José Linz, com s'exposa àmpliament al capítol introductori, arribant a la sorprenent definició del projecte polític de Manuel Fraga Iribarne en els anys seixanta com a «*regeneracionisme conservador*», tal com fa Sasha D. Pack (p. 25). Només el professor Malefakis qualifica sense embuts el règim de Franco de dictadura i insisteix en la ruptura que la transició democràtica hi va significar.

El segon, *El franquismo y la transición en España. Desmitificació y reconstrucción de la memoria de una época*, es pot considerar en gran manera una continuació del primer però amb una significació historiogràfica i política en sentit contrari: se centra en la transició i mira cap al franquisme per revelar aspectes de la seva pervivència. Segons aquest plantejament, la transició democràtica no va ser el producte d'un pacte entre iguals, els hereus del franquisme i l'oposició democràtica, sinó que els primers, des d'una posició de privilegi, van mantenir el seu estatus social i econòmic i van consolidar-ne el polític per mitjà de procediments democràtics. La democràcia, per tant, no hauria estat el final previst d'un procés que havia començat

al final dels anys cinquanta amb les primeres mesures de liberalització i modernització econòmica i amb el canvi social, com assumeixen de forma més o menys explícita els autors d'*Espanya en cambio*. És per això que els autors del segon llibre introdueixen en el subtítol «la reconstrucció de la memòria d'una època» i s'apropen al tema de la memòria històrica, encara que alguns d'aquests no s'hi mostren gaire atrets: Carmen González i Encarna Nicolás, citant Juan José Carreras, escriuen que «la memòria històrica només pot aproximar-se a la imparcialitat quan deixi de ser memòria i es converteixi simplement en història» (p. 207) i Manuel Ortiz Heras, davant la confusió regnant entorn del seu significat i a l'ús indiscriminat que se'n fa, opta per incloure'l amb una certa preferència en l'elenc de les qüestions a què ha de respondre l'historiador *contemporanista* (pp. 23–25).

En definitiva, són dos llibres molt pròxims pels temes que tracten i l'època en què els enquadren però, i alhora, molt distants pel que fa a les premisses teòriques i metodològiques de les quals parteixen. Així mateix, estem davant de dues formes de fer història: una de convencional i amb un marcat distanciament acadèmic, i una altra de crítica, que busca respostes diferents a qüestions ja tractades des d'altres perspectives.

Glicerio Sánchez Recio

Jordi Amat: *Els laberints de la llibertat: vida de Ramon Trias Fargas*, La Magrana, Barcelona, 2009, 415 pp.

La biografia que el filòleg i escriptor Jordi Amat ha escrit de l'economista, polític i intel·lectual català Ramon Trias

Fargas (1922–1989) omple el perllongat buit que existia sobre la seva figura, perquè, tret de diversos llibres de homenatges i breus perfils biogràfics no hi havia fins ara cap volum exhaustiu sobre el conjunt de la seva evolució personal i política. Sens dubte, un dels principals atractius d'aquest llibre (Premi Gaziel de Biografies i Memòries 2008) es troba en el fet que Amat hagi pogut accedir a l'arxiu personal del polític, fet que ha enriquit molt el contingut amb abundant documentació inèdita.

Una de les coses que de seguida sorprenden el lector que s'endinsa en aquesta apassionada biografia de Trias Fargas és la confirmació d'una personalitat polièdrica, capaç de deixar la seva singular petjada en àmbits tan diversos com l'economia (la seva veritable vocació), la política, l'ensenyament o l'escriptura (que abastà des de l'assaig fins al periodisme passant per la novel·la). Membre de la burgesia benestant barcelonina, Trias es llicencià en Dret a la Universitat de Bogotà —la seva família va haver de marxar a l'exili arran de la Guerra Civil espanyola. Després de cursar un màster en Economia a la Universitat de Chicago, el 1949 retornà a una Catalunya grisa on ben aviat es dedicà a la docència a la Universitat de Barcelona, feina que compaginaria amb d'altres al món bancari i editorial. Al llarg dels anys seixanta i setanta, Trias Fargas madurà un ideari liberal que mantindria amb plena coherència fins a la seva mort i que va centrar en la defensa de la llibertat individual i econòmica per damunt de qualsevol altra consideració ideològica, inclosa la nacionalista. Molt encertadament, Amat subratlla la singularitat i l'atreviment que representà la seva posició política dins un antifranquisme majoritàriament marxista.

L'arribada de la democràcia suposà el salt polític de Trias Fargas al front d'Esquerra Democràtica de Catalunya —que

s'acabaria fusionant amb Convergència Democràtica de Catalunya el 1978, partit del qual va ser president fins poc abans de la seva mort— i, sobretot, la seva designació com a conseller d'Economia i Finances en el govern de la Generalitat després de les primeres eleccions al Parlament de Catalunya el 1980, i en un nou govern pujolista el 1988. La publicació, per primera vegada, de les eloqüents notes que Trias Fargas va escriure durant aquests anys revelen els entrebancs que va trobar repetidament la negociació de l'Estatut—cal destacar la informació dedicada a la polèmica qüestió del finançament català— o les tensions amb altres dirigents de Convergència Democràtica—entre les quals cal subratllar els encairaments amb el mateix Pujol i, més encara, amb un Miquel Roca llavors procliu a un acostament vers els socialistes. Totes aquestes notes que Trias consignava puntualment i el mateix perfil biogràfic que Amat traça donen a conèixer, en resum, un polític partidari del pactisme—com remarca Amat, Trias Fargas va ser, més que un nacionalista, un catalanista—, ambicions—que fracassà en les que segurament eren les seves majors aspiracions vitals, la presidència de la Generalitat i l'alcaldia de la ciutat de Barcelona—, superb, culte—a més dels seus treballs sobre economia i articles a la premsa va escriure una novel·la sobre la corrupció del poder que mai va veure la llum— i *massa* elitista—sempre arrossegà el clixé de polític allunyat de la ciutadania.

Escrita amb un estil plenament literari, *Els laberints de la llibertat* constitueix una obra de referència inexcusable per a tot aquell que vulgui apropar-se o aprofundir en la figura de Trias Fargas. Només caldria afegir un parell d'objeccions. D'una banda, la lectura del llibre evidencia una mirada massa benèvola per part de

l'autor vers el biografat. De l'altra, estem davant un relat una mica simplificador en determinats moments, com ara quan Amat configura la imatge d'una Catalunya republicana força idíl·lica que oblidada les tensions produïdes dins el mateix catalanisme.

Josep Contreras Ruiz

Mercè Montoya Morales: *La Generalitat de Josep Irla i l'exili polític català*, Editorial Base, Barcelona, 2008, 1046 pp.

Havia esdevingut quasi un tòpic afirmar que Josep Irla era el «president desconegut». Això ha deixat de ser veritat, almenys en l'àmbit historiogràfic i editorial: els llibres dedicats a ell i la pròxima publicació de les seves memòries i d'altres documents a cura de Jordi Gaitx, fa que no solament tinguem a l'abast prou eines per conèixer-lo, sinó que serà pràcticament l'únic dels presidents que tindrà la major part de la seva obra escrita publicada. El llibre que comentem *La Generalitat de Josep Irla i l'exili polític català*, de Mercè Morales, és una peça bàsica per conèixer el personatge i, sobretot, el context de l'exili en què es va moure. L'obra és un estudi extens i detallat del període que va de 1939 a 1948, data de la dissolució de l'únic govern català a l'exili, per tant inclou el quadrienni 1945-1948, que és l'etapa durant la qual la Generalitat va tenir una activitat més intensa i fructífera—probablement perquè estava molt viva l'esperança del retorn—, però també el bienni 1947-48, que fou un dels moments més crítics de la política catalana a l'exili. No estudia, doncs, tot el període de la presidència de Josep Irla que es va allargar fins al 1954, però aquesta última etapa

és ja grisa i va poc més enllà de la simple supervivència de la institució.

Emmarcats els límits, ens podem endinsar en alguns dels principals centres d'interès del llibre. En primer lloc la sortida caòtica i dolorosa dels vençuts, que van ser rebuts no com a refugiats polítics que eren, sinó com a emigrants no gaire ben vistos. Per aquesta raó van ser traslladats a camps de confinament. Els estudiosos no coincideixen en la xifra de refugiats catalans, però es pot considerar que va ser entorn dels 100.000 i d'aquests un 60 per cent va anar a parar als camps, on les condicions de vida eren penoses. Pel que fa a aquesta sortida, sovint s'ha qualificat d'ingenu o d'actuació imperdonable el fet que la Generalitat hagués lliurat tots els seus béns al govern de la república espanyola però, com ens recorda l'autora, aquest comptava amb els carrabiners, l'exèrcit, els mitjans de transport i el control de la frontera. Seguint amb els punts destacats del llibre, apuntem l'entrada dels nazis a París, esdeveniment que va posar en mans falangistes o franquistes la documentació dipositada a les oficines de la Generalitat i de la Fundació Ramon Llull. Són notables les pàgines dedicades a la repressió dels catalans a la França ocupada, amb les consegüents extradicions cap a l'Estat espanyol; decisió que en molt casos comportava un judici i pena de mort. A partir d'aquí, l'anàlisi aprofundeix en les tensions internes entre els partits a l'exili o entre sectors d'un mateix partit —tensions que la guerra havia emmascarat—; en el conflicte de propostes que es planteja entre el Consell Nacional de Londres —autodeterminista— i la Generalitat en terres franceses ocupades —autonomista i legalista—; en el paper de la institució com a aglutinadora dels catalans exiliats i dels de l'interior; en els enfrontaments personals entre diversos protagonistes —amb

la figura clau de Josep Tarradellas, potser sobrevalorada en el llibre—; en les relacions amb el govern basc i amb el de la República espanyola; en la difícil connexió i entesa amb els catalans de l'interior; en la problemàtica que apareix cap al final, en considerar el món de l'exili com el passat i el de l'interior com el futur, i un llarg etcètera. Molts antagonismes, col·lisions i polèmiques que, òbviament, el context impedia resoldre democràticament i que impossibilitava que ningú pogués parlar-ne en nom de Catalunya, els uns per la llunyania i els altres per la clandestinitat.

Mercè Morales ha sabut seguir pas a pas, detalladament i amb documentació abundant, l'evolució de l'exili polític català. L'ha sabut contextualitzar amb referències, com hem dit, a les institucions basques i espanyoles, i ha sabut exposar ordenadament i de manera clara i coherent les vicissituds de la situació política, les fragmentacions, les baralles i els interessos personals i polítics d'aquell món tan dramàtic i problemàtic que fou l'exili. L'autora sovint interrelaciona i interpreta els fets de manera correcta i intel·ligent. Una simple estadística dona idea de la complexitat en què s'ha mogut: al final anota 40 sigles d'instàncies unitàries, 31 de partits i sindicats catalans i 6 d'organismes d'ajut als exiliats. La fragmentació política, gairebé caòtica, és més que evident. El llibre potser no aporta grans novetats sobre la figura del president Irla, el qual segueix sent vist, en general, no com un gran líder polític, ni com un intel·lectual, sinó com una persona respectada, «carismàtica» per «la seva imatge seriosa, pel sentit comú, la bonhomia i les conviccions profundes» com diu l'autora (p. 178); en canvi l'obra sí que aporta una visió global de l'exili completa, complexa i precisa, fins el 1948.

En aquest any la continuïtat del govern català va esdevenir impossible, almenys

amb la seva vocació de ser integrador i unitari —opció que ja li havia comportat moltes limitacions—, tal com havia estat la voluntat de Josep Irla. L'enfrontament entre les forces polítiques catalanes, accentuat el 1947-1948, la crítica situació econòmica, l'allunyament de l'interior i un marc internacional poc abocat al reconeixement del govern català, en foren les principals causes. Es va dissoldre el govern, però es va mantenir la institució i la presidència. L'últim capítol del llibre, «L'obra de govern de la Generalitat», no respon del tot al contingut del títol ja que hi trobem, per exemple, apunts sobre la resistència universitària, la maçònica o l'obrerista a l'interior, o bé les activitats culturals catalanes a Mèxic. En canvi, sí que hi encaixa bé l'estudi de la hisenda de la Generalitat (gairebé incapaç de comprar una màquina d'escriure nova, p. 840), amb alts i baixos per la seva dependència dels governs republicans espanyols; o també el funcionament dels Serveis d'Ajut.

L'origen del llibre és una tesi doctoral molt més àmplia, això explica la voluntat de condensar altres temes al final, però igualment explica el rigor amb què s'ha fet. Quaranta-tres pàgines de bibliografia, disset arxius consultats i cinquanta revistes i diaris resseguits ho testimonien. Per als estudiosos també té interès l'apèndix documental final, en què es reproduïxen els documents oficials publicats per la Generalitat de Catalunya entre 1940 i 1948. En definitiva, un llibre que cal llegir si es vol conèixer l'exili català en tots els seus matisos, que es llegeix amb gust i que no deixa decebut el lector.

Josep M. Roig Rosich

Gemma Rubí i Francesc Espinet (eds.): *Solidaritat Catalana i Espanya*, Editorial Base, Barcelona, 2008, 304 pp.

Les contribucions a aquesta necessària nova monografia sobre Solidaritat Catalana permeten actualitzar les conclusions sobre els motius de l'èxit i la ràpida dissolució del moviment, el fracàs de la «transsubstanciació» a Espanya i els seus assoliments i limitacions. Solidaritat, creada el 1906 per defensar les reivindicacions catalanes davant Madrid, no sols reuní bona part de les forces polítiques catalanes, sinó també, com subratllen els editors, de la societat civil. Part del seu èxit va raure, segons Enric Ucelay-Da Cal, en el genial gest publicitari de la Lliga Regionalista en nacionalitzar el tòpic internacionalista de la «solidaritat» convertint en «arma de combat un lema pacifista» i en «partidista el que era una crida a estar per sobre dels partits». Per Borja de Riquer, l'èxit s'ha de relacionar amb la proposta noucentista dels intel·lectuals catalans solidaris, que presentaren el seu moviment com una força social urbana, moderna, europea, culta i liberal, oposada a la política «anticatalana» del govern de Madrid. Riquer vincula la dissolució de l'entesa en només tres anys a la conflictivitat interna i les fractures de la societat catalana, i també, a un programa de partida molt mínim i la fragmentació en el bloc conservador de la Lliga i el més progressista dels republicans. Pere Gabriel subratlla el discurs propi del republicanisme dins Solidaritat Catalana, que insistia en la voluntarietat del procés i en la pràctica democràtica i l'afirmació política liberal. Una causa del trencament de molts republicans amb Solidaritat fou el menysteniment en les negociacions de les candidatures per a les eleccions de 1907. A més d'això, la manca d'objectius socials tingué una conseqüència triple: la ruptura

de l'equilibri entre l'obrerisme organitzat i els federals; la divisió del republicanisme entre el progressisme radical i el nacionalisme republicà liberal, i la irrupció d'un camí sindicalista revolucionari en el si del moviment sindical. Solidaridad Obrera sorgí com a alternativa a Solidaritat Catalana, però com explica Ramon Alquézar, les divisions dins el sindicalisme conduïren a què el desenllaç de la Setmana Tràgica de 1909 en precipités la ruptura. En relació amb els intents d'expandir l'experiència de Solidaritat Catalana a altres regions espanyoles, Fernando Martínez argumenta que Salmerón, primer impulsor, volia reunir els projectes que defensaven una Espanya descentralitzada. Fora de Catalunya, va ser a Galícia on la iniciativa va tenir més vigència, però, per entendre-ho, ens diu Miguel Cabo, a més del component regionalista, cal considerar l'aliança de forces antitornistes. En el fracàs dels diversos intents fou un factor important, a més de l'heterogeneïtat del moviment, l'anticatalanisme. Ludger Mees analitza la Liga Foral Autonomista del País Basc, que precedí la Solidaritat Catalana, però on els nacionalistes conservadors del PNV no s'integraren. La dissolució de la Liga un cop aprovat el nou concert econòmic va permetre al PNV passar a enarborar, pràcticament en exclusiva, la bandera foral. La valoració dels assoliments de Solidaritat Catalana resulta ambivalent. Per Gemma Rubí, va marcar la fi de l'hegemonia del torn dinàstic a Catalunya i va representar una aposta regeneracionista, en sentit democràtic i de revitalització de les regions, a més d'incorporar el *cleavage* nacionalista al debat polític a escala catalana. Riquer destaca, a més, que va permetre als catalanistes el control d'algunes institucions administratives i, amb això, la posada en marxa d'iniciatives per nacionalitzar el país que, més tard, ampliaria la mancomunitat.

P. Gabriel hi troba l'origen d'un republicanisme «noucentista», que va fer política republicana i nacionalista. Per Francesc Espinet, en els terrenys cultural, comunicatiu i polític, la Solidaritat Catalana significa una cruïlla històrica, que prefigurarà l'esdevenir de la societat catalana fins a la Guerra Civil. De tota manera, Rubí ens fa veure el caràcter efímer, heterogeni i precari del moviment i la divisió del republicanisme català que en resultà. Espinet lamenta que Solidaritat Catalana oblidés la qüestió social, que recolliria Solidaridad Obrera. Riquer fa notar que l'experiència conduí la Lliga a defensar la participació activa en la política espanyola com a condició per aconseguir l'autonomia de Catalunya, però que aquest camí esdevindria estèril fins a la Segona República. En l'àmbit espanyol, per Martínez, les «*solidaridades*» van quedar com una oportunitat perduda d'haver regenerat Espanya des de l'impuls cívic de les regions.

Marició Janué i Miret

Joseba de la Torre i Gloria Sanz Lafuente (eds.): *Migraciones y coyuntura económica del franquismo a la democracia*, Prensas Universitarias de Zaragoza, Saragossa, 2008, 364 pp.
 José Babiano i Ana Fernández Asperilla: *La patria en la maleta. Historia social de la emigración española a Europa*. Fundación 1º de Mayo-Ediciones GPS-Dirección General de la Ciudadanía Española en el Exterior (Ministerio de Trabajo e Inmigración), Madrid, 2009, 305 pp.

El cicle de les migracions laborals espanyoles contemporànies culmina i es tanca amb les dirigides a altres països de l'Europa occidental en la segona meitat del segle XX, i més exactament en les

dècades de 1950, 1960 i el lustre inicial del 70. Aquesta massiva aportació de població activa —més o menys sobrant al país d'origen en funció d'adverses circumstàncies socioeconòmiques i polítiques concretes— va contribuir de manera destacada a la reconstrucció dels països de destinació, devastats al final de la II Guerra Mundial, i tot seguit al seu desenvolupament i expansió fins a situar-se en l'avantguarda mundial.

Òbviament, cal anotar aquests èxits de manera prioritària en l'haver dels respectius col·lectius nacionals, però també hi va contribuir, i de forma rellevant, la mà d'obra immigrada. Especialment l'espanyola: aproximadament 2.500.000 operaris entre 1957 i 1973, dels quals 2.000.000 a partir de 1960. Un èxode reforçat per l'abrupta cloenda dels, fins ara, principals corrents migratoris espanyols dirigits a lberoamèrica i al nord d'Àfrica, amb els consegüents retorns, sota l'impacte de fets com ara la crisi petroliera veneçolana del final dels anys 50, l'estancament econòmic argentí i d'altres estats llatinoamericans en la mateixa època, així com les descolonitzacions del Marroc (1956) i Algèria (1962), tots ells fins al moment principals països d'immigració espanyola.

Doncs bé, les dues obres aquí ressenyades, complementàries entre si, ens informen en detall, i amb aportació d'enfocaments i dades noves, del fenomen descrit. La coordinada per Joseba de la Torre i Glòria Sanz Lafuente, *Migraciones y coyuntura económica del franquismo a la democracia*, és una excel·lent aportació col·lectiva i interdisciplinària al coneixement en profunditat, i en els seus aspectes més variats, del subcicle migratori espanyol amb Europa en l'etapa de referència. Abans de tot en funció del marc europeu (començant per França, Alemanya i Suïssa, principals països de destinació) i la incidència sobre

aqueust i sobre la immigració laboral d'una Europa en construcció abans i després de la incorporació d'Espanya a la Comunitat Econòmica Europea (CEE). Però, també, tant en funció de les transformacions internes espanyoles en el pla socioeconòmic, i especialment en el laboral, com pel que fa a l'evolució de les polítiques migratòries durant la dictadura franquista, la transició i la democràcia, fins arribar al moment present.

Aquesta contribució col·lectiva consta d'onze aportacions a càrrec de notoris especialistes (L.M. Calvo Salgado, J.A. Fernández Gómez, M.ª J. Fernández Vicente, F. Guirao, A. Kreienbrink, M. Marín, L. Mechi, C. Ródenas, C. Sanz Díaz, G. Sanz Lafuente i M. Vilar Rodríguez), agrupades en les quatre següents seccions o blocs temàtics: fonts estadístiques de l'emigració a Espanya (pp. 65-104), organismes internacionals i emigració (pp. 105-51), mercat de treball i emigració interior (pp. 152-218) i polítiques migratòries i mercat de treball a l'exterior (pp. 219-316). I precedides per una extensa i aclaridora aportació contextualitzadora a càrrec dels dos editors de l'obra, que porta per títol «Emigraciones y coyuntura económica en Europa, ca. 1950-1985» (pp. 11-61). Hi destaca l'ampli suport documental, hemerogràfic, bibliogràfic i de fonts orals de totes i cadascuna de les col·laboracions, el seu caràcter analític i innovador, així com l'actualització d'informacions. Tot això és avalat per un ampli aparat crític, gràfics, fotografies i elements cartogràfics (amb els índexs corresponents), i un dens i útil índex bibliogràfic.

Una aportació no menys positiva i atractiva és *La patria en la maleta. Historia social de la emigración española a Europa*, monografia de la qual són autors José Babiano i Ana Fernández Asperilla, veterans investigadors de les nostres migracions i

moviments socials contemporanis, tots dos amb una extensa i valuosa producció bibliogràfica, a part d'haver potenciat altres moltes activitats i estudis sobre aquestes i altres línies temàtiques afins des de la Fundación 1º de Mayo on, des de fa anys, despleguen una tasca intensa i fructífera. En aquesta ocasió, i com a aportació conjunta, ens ofereixen l'estudi sociològic més complet i més ben documentat fins al moment sobre les nostres migracions a Europa durant el segle XX. L'estudi conté una anàlisi sistemàtica i detallada de totes les qüestions que tenen relació amb aquesta temàtica. Des de la realitat social de l'emigrant al punt d'origen, els factors que determinen la seva emigració, les successives polítiques migratòries tant a l'Espanya franquista (en particular la introducció de l'emigració assistida, el seu estatut legal i funcionament) com als països de destinació, i els seus diferents models (*assimilacionisme* francès, rotació alemanya, dificultats en la continuïtat laboral i reunió familiar a Suïssa, etc.), a les relacions interestatals en matèria migratòria, i molt en particular pel que fa a les condicions de vida i treball de l'emigrant al punt d'acollida, el seu grau d'inserció en la societat ambiental, l'associacionisme ètnic dels emigrants i la seva doble dimensió socioeconòmica i política o, si escau, la promoció professional o cultural de l'emigrant.

Són especialment atractius els capítols reservats a l'anàlisi del component migratori femení i la seva actuació (pp. 205-244), així com al complex fenomen del retorn (pp. 245-289), tant de l'emigrant com dels seus diners, i l'abast real de l'un i dels altres sobre la modernització del país; i a la reinserció del retornat i la seva complexa problemàtica. També cal subratllar, en relació amb aquesta monografia, la cura en el disseny, l'encertat tractament metodològic, i el sòlid suport

documental hemerogràfic i bibliogràfic, procedent de més d'una vintena d'arxius nacionals i estrangers, i d'altres tantes hemeroteques, biblioteques i centres especialitzats, a més de nombroses entrevistes orals. S'hi afegeix l'aportació d'un cos de quadres o taules, així com d'índexs de fonts inèdites, impreses, hemerogràfiques, audiovisuals, orals, i una bibliografia àmplia i actualitzada.

En resum, es tracta de dues monografies valuoses, correlacionades i innovadores que il·luminen des dels angles més plurals el fet migratori espanyol en la segona meitat del segle XX en la seva doble dimensió, interna i internacional, i la seva incidència en les transformacions socioeconòmiques de l'Espanya de l'època i en la modernització del país, sota condicionaments polítics tan canviants com disparats. També, i sobretot, són un útil referent que pot ajudar a la correcta comprensió i enfocament de la problemàtica actual generada per la crisi internacional present, en uns moments en què Espanya ha passat de ser un país d'emigració per definició a un país d'immigració.

María José Vilar

Julián Casanova i Andrés Carlos Gil: *Historia de España en el siglo XX*, Ariel, Barcelona, 2009, 415 pp.

Que quedi clar que hi havia precaucions importants i que n'estàvem avisats. El llibre, en les pàgines i la contracoberta, va dirigit explícitament a estudiants universitaris, lectors no especialistes i estrangers curiosos, perquè coneguin els «acontecimientos fundamentales» i els «problemas más importantes» del segle XX espanyol des d'una mirada científica i divulgativa. I les

precaucions anaven dirigides al fet que, en massa ocasions i com els autors coneixen, l'aposta per la divulgació acaba per convertir-se en vulgarització i banalització: un relat que no aporta res més que reconstrucció o, com a màxim, una interpretació global i generalista, apta per a tots els públics, en la qual els períodes històrics *arriben* o *se succeeixen* i on les coses acaben bé o malament —és a dir, amb conclusions més valoratives que no interpretatives. Però no és aquest, ni de bon tros, el cas: més aviat és la seva antítesi. Amb una decidida aposta per una escriptura fluida i rica, que tots dos autors havien garantit ja en les seves anteriors obres, aquesta història d'Espanya podrà ser poc satisfactòria per als especialistes per la seva falta de notes al peu de pàgina o per la seva divisió en els períodes cronològics, aspecte en el qual no arrisca massa. No obstant això, en l'esforç de síntesi i interpretació de Casanova i Gil, abans mestre i alumne, trobem un dels compendis narratius més utilitzables, de més agradable lectura i més actuals del nou-cents espanyol.

Els autors plantegen un relat flexible: obertament polític, urbà i nacional, va a la recerca de contrapesos socials (encara que gairebé mai culturals), rurals i perifèrics. I un relat, a més, actual, perquè l'han escrit recolzats en una revisió bibliogràfica molt recent, des de la qual fer-se ressò de les mirades més rellevants al nou-cents espanyol en la historiografia actual. Es tracta d'un llibre fet, així, des del final d'una trajectòria interpretativa pròpia i aliena en la qual els autors es troben molt còmodes. Una trajectòria on tenen el seu espai la història social i la política, l'anàlisi dels fenòmens de protesta i de la violència, el detall en la Guerra Civil i la rellevància dels processos que més obertament marquen el present. I una trajectòria marcada per la permeabilitat al debat davant el gastat

objectivisme, tan recurrent en els resums i manuals a l'ús. Els qui escriuen ho fan des d'un judici i una capacitat de síntesi estranyes en la historiografia espanyola.

En aquesta història de l'Espanya del segle passat trobem un país tan *anormal* com qualsevol altre, menys diferent i abocat al fracàs del que part de la historiografia clàssica s'havia entestat a mostrar. Un país complex, comparable amb els del seu entorn —excepte pel que denominen l'excepcionalitat espanyola, la llarga durada de la dictadura franquista— i, molt en la línia historiogràfica actual, plural, marcat a foc per la Guerra Civil i per un període —o hauria de dir procés?— històric que abasta gairebé la meitat del segle, la dictadura del general Franco. En aquest sentit, si és difícil contenir una centúria en diversos centenars de pàgines, encara ho és més la selecció temàtica i la seva translació a l'espai que ocupen en el text, aspecte que bé es pot interpretar com el relatiu a la importància atorgada pels autors. Al nostre parer —tan qüestionable com qualsevol altre— l'espai dedicat a la República i la Guerra Civil resulta perfectament raonable, però és excessiu el referent a les dues primeres dècades del segle, comparat amb el reduït que pot resultar quan s'aborda l'anomenat *segon franquisme*, o en la part més propera al present. De fet, la vida en democràcia abasta molt menys que el procés de democratització, tot i que aquesta podria estar entre les temàtiques més demandades per un lector interessat en el complex present hispà.

Hi ha pocs compendis tan útils per a introduir els lectors no especialitzats en els debats bàsics de la nostra historiografia actual: només cal pensar que l'antecedent més proper era, possiblement, la *Historia de España en el siglo XX* signada per Tusell. Es pot estar en desacord amb algunes interpretacions de fons, amb la rellevàn-

cia atorgada a determinats factors d'anàlisi enfront d'altres —entre ells, l'escassa anàlisi cultural— o amb la importància donada a determinats subjectes històrics, individuals (la major part) o col·lectius.

Amb tot, aquest llibre haurà de convertir-se en referència. Només cal qüestionar la pertinència d'adreçar un producte editorial a un públic tan marcadament predefinit, fins al punt de determinar-ne el format, la forma final del llibre. Sobre això, per descomptat, hi haurà opinions per a tots els gustos; al meu parer afavoreix poc el text, ja que rebaixa a priori l'altura de les seves pretensions. A més, no es tracta d'un simple manual universitari. De fet, i això dona suport a la forta naturalesa assagística i interpretativa del treball, aquest objectiu explícit s'acompleix de sobres, i fins i tot es depassa. I és que, a més de tractar-se d'un manual per conèixer una narració i una interpretació actuals de la història recent espanyola, serveix també per fer-se una idea bastant aproximada de per on poden anar els estàndards interpretatius i historiogràfics en què es formarà la futura historiografia contemporaneïsta espanyola.

Javier Rodrigo

Eduardo González Calleja: *Rebelión en las aulas. Movilización y protesta estudiantil en la España contemporánea 1865-2008*, Alianza, Madrid, 2009, 447 pp.

Sergio Rodríguez Tejada: *Zonas de libertad: dictadura franquista y movimiento estudiantil en la Universidad de Valencia*, Publicacions de la Universitat de València, València, 2009, 2 vols., 461 + 493 pp.

Una vegada més sembla inevitable en-tonar la coneguda lletania. Sobre el tema

que aquí ens ocupa, com en tants altres, la historiografia espanyola camina amb retard respecte d'altres disciplines socials, i també uns quants passos per darrere de la literatura històrica d'altres països del nostre entorn. En aquest cas, la víctima de les nostres llacunes, obllits i pecats són els estudiants com a objecte d'estudi específic. És cert que el col·lectiu estudiantil no ha tingut sempre fàcil ser vist com un subjecte històric diferenciat. Llarga ha estat l'ombra de la visió clàssica que dels joves donessin Vico, Schopenhauer o, molt abans, Aristòtil, per a qui els seus trets principals eren l'«ímpetu de les seves passions», el caràcter voluble i la inconstància. Afegiu a això que no és fins ben entrat el segle XX que la política s'obre veritablement als joves, sorgeixen moviments juvenils autònoms i la democratització de les universitats genera amplis segments socials estudiantils. Potser tampoc no va afavorir molt les coses que aquests no trobessin un lloc fàcilment en els grans macrorelats del passat, com quan se'ls considerava activats per elements «desclassats». Sigui com sigui, la nostra historiografia vessa al·lusions als joves i els estudiants, però són molt més rares les reflexions àmplies i els estudis específics sobre aquest esmunyedís subjecte històric.

És per això que cal donar la benvinguda a treballs com els que signen Eduardo González Calleja i Sergio Rodríguez Tejada. El del primer és un viatge de llarg recorregut a través de l'activisme i la mobilització estudiantils des dels anys seixanta del segle XIX espanyol fins a la primera dècada del XXI, una qüestió sobre la qual ja havia dirigit un dossier a la revista *Ayer* el 2005 i que no és gens aliena a les notables investigacions anteriors d'aquest autor sobre la violència política. Creat com a obra general que ordeni el que ja s'ha estudiat i marqui tot el que falta per estudiar, *Rebelión en las aulas* és, en

sentits diversos, molt més que una mera síntesi. Encara que contingut pel format del volum, l'autor fa ostentació també aquí del que defineix la seva prolífica obra prèvia. D'una banda, desplega la seva provada competència en l'estudi dels moviments socials per aplicar les seves eines analítiques a l'acció col·lectiva estudiantil. De l'altra, es val del seu aclaparador coneixement de les fonts secundàries sobre l'Espanya de l'últim Vuit-cents i del Nou-cents, i les completa amb no poques aportacions hemerogràfiques i documentals. I en tercer lloc, el text té molt de crònica ben informada de les principals fites i cicles de la mobilització dels estudiants a l'Espanya contemporània, recollits per primera vegada en un relat de conjunt, però hi caben així mateix discussions conceptuals i mirades comparades a les experiències d'altres països occidentals, i també un fil argumental nuclear potser pessimista però en tot cas raonat i coherent amb el relat: davant el panorama del «*caràcter fragmentari*», trajectòries erràtiques i debilitats endògenes de la mobilització estudiantil, González Calleja conclou que és molt relativa la seva capacitat transformadora a l'Espanya contemporània i que només té repercussions polítiques quan aconsegueix convergir estratègicament amb altres moviments dissidents. Així, el lector especialitzat podrà trobar a faltar més debats, aparat crític i atenció a altres casos fora de Barcelona i, sobretot, Madrid, que monopolitzen bona part del relat. Però és en aquests aspectes on solen fer-se les retallades que imposa un enfocament general com aquest, i a canvi tenim un vast fris i una obra de referència que desbrossa de manera sistemàtica un camp pel qual ha estat molt més habitual per als estudiosos passar de llarg que no aturar-s'hi.

Aturar-se llargament, i oferir un format diametralment diferent i complemen-

tari és el que fa Rodríguez Tejada en *Zonas de libertad*. La mirada de conjunt de *Rebelión en las aulas* es torna aquí monografia sobre l'àmbit concret de la universitat valenciana durant el franquisme. Es tracta de la versió editorial d'una tesi doctoral, el que es tradueix en una extensió (954 pàgines dividides en dos volums) que pot espantar més d'un lector. Al llarg dels seus dotze capítols, corresponents a altres tants tractes temporals entre 1939 i 1975, hi ha espai per a una minuciosa informació i perquè desfilin tot tipus d'organitzacions i grups i tota mena d'episodis, accions de protesta i reaccions de les autoritats universitàries i polítiques. L'aposta de l'autor implica que, essent un estudi local, pugui esgotar les fonts disponibles i oferir una reconstrucció precisa dels quadres i estructures del SEU valencià i de les organitzacions democràtiques. D'altra banda, l'autor no deixa d'aportar útils comparacions amb altres països —com Portugal i els Estats Units— i tampoc eludeix els principals debats que envolten l'estudi de la universitat franquista. Matisa, per exemple, el que pogués suposar el moviment estudiantil de fracàs de la socialització del règim, argüint que no hi havia un únic model franquista que pogués fracassar, i qüestiona obertament la suposada «*excepcionalitat*» del cas espanyol respecte de les experiències dels anys seixanta en altres països: com els seus coetanis europeus i americans, el moviment estudiantil ibèric hauria tingut una naturalesa menys «*política*» que identitària i (contra)cultural, i els seus escenaris no serien tant la lluita partidista que fa la defensa de les «*zones de llibertat*» que oferia la subcultura estudiantil. No hi ha dubte que tot això podria haver-se exposat en un nombre força inferior de pàgines i fent que els arguments centrals —que se concentren en la introducció i les conclusions— im-

pregnessin una mica més el gruix del text, i que també podria haver aprofitat més la lent local per perfilar els rostres dels protagonistes d'aquesta història. Amb tot, el text proporciona un contrapunt molt documentat als coneguts casos de Madrid i Barcelona, que mostra la pluralitat d'experiències estudiantils, que les estudia en relació dialèctica amb els models d'universitat franquista i amb la dictadura, i que conclou amb una afirmació que es pot fer extensiva no sols al període franquista: que la universitat no només va reflectir els canvis polítics de cada moment, sinó que va contribuir a induir-los.

José Luis Ledesma

Jaume Suau: *Rwanda, guerra i pau. Les claus per entendre un conflicte*, Publicacions i Edicions de la Universitat de Barcelona, Barcelona, 2009, 143 pp.

El llibre és un dels fruits de l'estudi històric dels conflictes armats del temps present que desenvolupa des de fa anys Jaume Suau, professor d'Història Contemporània de la UB. És una obra de divulgació rigorosa que subministra les claus històriques explicatives dels conflictes rwandesos, analitza la situació recent de la regió dels Grans Llacs i dóna a conèixer les aportacions dels autors que han estudiat aquestes qüestions. L'autor destaca la naturalesa política dels factors que van incidir en els conflictes armats rwandesos i en el genocidi de 1994. Val la pena fer-ne un resum.

La política practicada pels colonitzadors belgues, que van iniciar l'ocupació de Rwanda i Burundi el 1916, va contribuir de manera decisiva a la configuració d'una divisió ètnica profunda entre tutsis i hutus. Abans de la colonització, els hutus, que

eren la immensa majoria de la població, es dedicaven a l'agricultura, i la minoria tutsis controlava els ramats i les principals parcel·les de poder, sense violències de caràcter ètnic. Els colonitzadors van optar per un tipus d'administració colonial indirecta que va augmentar el poder dels notables tutsis i la marginació dels hutus, desposseint-los del poder que tenien al nord del país. Els colonitzadors van contribuir a la configuració d'unes identitats ètniques rígides; per exemple, van imposar una targeta d'identitat on es feia constar l'ètnia, que va estar vigent entre 1931 i 1994. Poc abans de reconèixer la independència, els colonitzadors van canviar d'aliança i van donar suport a l'elit hutu perquè les autoritats tutsis havien evolucionat cap a una postura anticolonial. Tot plegat va donar lloc a la radicalització política i el reforçament de les identitats ètniques.

Durant la dècada de 1950 es van crear partits polítics i moviments socials hutus. El Manifest dels Bahutus, publicat el març de 1957, denunciava l'hegemonia dels tutsis i reclamava un canvi en l'estructura de poder de Rwanda que reflectís el pes dels hutus en la societat. Alguns dirigents polítics hutus utilitzaven les diferències ètniques i socials per estendre l'odi dels hutus envers els tutsis, com una forma d'arribar al poder. En les eleccions municipals de 1960 van guanyar els partits hutus. I el referèndum de 1961 va ser guanyar pels contraris del sistema monàrquic i s'hi va proclamar la república. El president en fou l'hutu Grégoire Kayibanda. Quan Bèlgica va reconèixer la independència de Rwanda i de Burundi, al juliol de 1962, el règim rwandès va aplicar polítiques d'exclusió contra els tutsis, i milers de persones d'aquesta ètnia s'exiliaren a Congo, Burundi i Uganda, on van formar guerrilles que van fer diverses incursions en territori rwandès, entre 1962

i 1967. L'exèrcit hutu, en represàlia, va assassinar desenes de milers de tutsis que vivien a Rwanda. La impunitat amb què es van cometre aquests assassinats va facilitar el genocidi del 1994. D'altra banda, a Burundi, el règim tutsi va reprimir brutalment la majoritària població hutu, que s'havia aixecat contra el rei Mwambutsa per negar-se a nomenar primer ministre un hutu de la formació política que havia guanyat les eleccions de 1965. Els enfrontaments entre hutus i tutsis de 1972 a Burundi van provocar centenars de milers de morts i la fugida a Rwanda de prop d'un milió d'hutus.

Des de 1973, quan el general hutu Juvénal Habyarimana va donar un cop d'Estat i va instaurar un règim dictatorial de partit únic, fins al final de la dècada de 1980 el règim rwandès va gaudir d'un període de relativa estabilitat i s'hi van reduir les tensions ètniques. En canvi, entre 1990 i 1994 va patir una crisi política de grans dimensions. El bloc hutu que sostenia el règim es va fraccionar i es van formar algunes organitzacions polítiques de caràcter democràtic. D'altra banda, des d'Uganda, les tropes del Front Patriòtic Rwandès (FPR), que estava format per exiliats tutsis i dirigents hutus que s'havien enfrontat a Habyarimana, feien contínues incursions en territori rwandès. Paral·lelament, a Burundi, el Front per la Democràcia va guanyar les eleccions de juny de 1993 i va posar fi a la dictadura militar amb un govern presidit per l'hutu Melchior Ndadaye. L'octubre de 1993, Ndadaye i sis ministres del seu govern van ser assassinats durant un cop d'Estat militar protagonitzat per oficials tutsis, que provocà uns 300.000 morts i l'exili de centenars de milers d'hutus que es van refugiar a Rwanda, Tanzània i Zaire. Molts d'aquests hutus refugiats a Rwanda destacarien més endavant

com a executors de les massacres massives de tutsis.

Davant l'avenç militar de l'FPR i de les pressions internacionals, el règim rwandès va establir negociacions amb els dirigents de l'FPR, que van conduir a la signatura, a l'agost de 1993, dels acords de pau d'Arusha, que preveïen una participació tutsi en el govern i en l'exèrcit de Rwanda. Ni els sectors radicals del règim rwandès ni una part de l'FPR van acceptar l'acord. En un marc dominat per la radicalització política, el 6 d'abril de 1994 van ser assassinats els presidents de Rwanda (Habyarimana) i de Burundi (Cyprien Ntaryamira). L'atemptat va desencadenar la violència dels extremistes hutus contra la població tutsi i contra els hutus oposats al règim, i una ofensiva de les tropes de l'FPR que els hi va permetre avançar cap a l'interior de Rwanda. De nou, les autoritats rwandeses van aconseguir manipular i instrumentalitzar políticament les diferències ètniques per tal de generalitzar entre la població hutu el sentiment d'odi envers els tutsis, que va fer possible el genocidi de 1994, executat per l'exèrcit, les milícies *interahamwe*, formades per hutus rwandesos i per hutus que havien fugit de Burundi, i per milers de membres de la població hutu. En tres mesos van ser assassinades unes 800.000 persones, que representaven un 10% de la població rwandesa, la gran majoria d'ells tutsis (entre el 75% i el 80%), tot i que entre les víctimes també hi havia hutus que s'oposaven al règim.

El llibre també proporciona una sèrie de materials, com fragments d'articles o de llibres d'alguns dels principals autors que han analitzat el conflicte de Rwanda (Braekman, Chrétien, Prunier...), el Manifest del Bahutus del 1957, alguns testimoniatges de protagonistes directes del genocidi rwandès estrets de les entrevistes que figuren en les obres de Jean Hatzfeld,

una cronologia, un glossari, una extensa bibliografia i un conjunt d'enllaços a diferents pàgines web.

És una magnífica obra de síntesi de les causes dels conflictes rwandesos i una eina molt útil per a professors d'universitat i d'ensenyament secundari, per a estudiants d'Història, de Ciències Polítiques i de Dret Internacional, i per a les ONG, entitats i institucions per la pau i els drets humans.

Enric Prat Carvajal

Feliciano Montero: *La Iglesia: de la colaboración a la disidencia (1956-1975)*, Ediciones Encuentro, Madrid, 2009, 356 pp.

A la mort del general Franco, l'Església catòlica espanyola havia completat (o estava en procés avançat de fer-ho) la seva pròpia transició religiosa i política. Aquesta és una de les principals conclusions del llibre, síntesi interpretativa del procés de distanciament de l'Església respecte el règim franquista, des de la mitjana dels anys cinquanta fins als anys setanta. Feliciano Montero, acreditat estudiós dels moviments catòlics del segle XX, ens ofereix un assaig de maduresa que es basteix sobre la notable producció pròpia, un ampli aparat bibliogràfic i memorialístic, i alguna documentació fins ara poc estudiada.

Montero hi distingeix dues fases. De primer van ser les bases catòliques seglars les que van emprendre un camí que les portaria a posicions dissidents els anys seixanta. Després, els primers anys setanta, fou la Jerarquia eclesiàstica la que posà espai entremig amb el règim, amb el qual fins aleshores s'havia identificat plenament. El protagonisme de la primera fase va correspondre als moviments apostòlics

d'Acció Catòlica. La reforma dels estatuts, el 1959, és una mostra del gir social de l'organització en aquells anys, quan el model dels moviments especialitzats (HOAC, JOC) es va estendre al conjunt de l'AC parroquial. S'hi va generalitzar el mètode de la Revisió de Vida (veure, jutjar, actuar), les enquestes i les campanyes anuals, i es caminà cap a un «compromís temporal» que, si bé s'expressava en termes socials, contenia un evident caràcter polític. En els anys seixanta, l'AC especialitzada va convertir-se en lloc d'aprenentatge per a l'acció política, on es formaren militants i quadres sindicals que, en uns difícils exercicis de doble militància, s'implicaren en les vagues de 1962, en la creació de nous sindicats (USO o CCOO) o en partits polítics clandestins (PCE). Aprofitant el marc legal privilegiat del concordat de 1953, les organitzacions apostòliques van assumir unes tasques de suplència en el nou antifranquisme, al qual oferiren cobertura legal, locals i publicacions, i en la difusió de la consciència obrera.

L'autor mesura la influència que van tenir en el canvi de mentalitat els contactes amb el catolicisme europeu, més obert, la participació espanyola en els congressos internacionals d'Apostolat Seglar (el de 1957, a Roma) i, sobretot, el Concili Vaticà II (1962-1965). La recepció a Espanya de les conclusions del Concili posà al descobert la fractura interna i les tensions entre dues formes d'entendre l'Església, la missió pastoral i la relació política amb el règim. La renovació pastoral i l'aplicació de l'esperit del Concili era inseparable de la crítica del model nacionalcatòlic d'identificació de l'Església amb el règim, mentre que les resistències anticonciliars es fonien amb la defensa del règim i el Concordat de 1953.

La crisi d'Acció Catòlica (1966-1968) i l'Assemblea Conjunta de bisbes i sacer-

dots (1971) evidencien dos moments clau de canvi en la relació de forces en la Conferència Episcopal espanyola, on s'havia produït una renovació generacional de l'episcopat gràcies a l'aposta de Pau VI d'afavorir l'aplicació del Concili. A partir d'aquest moment serà la jerarquia eclesiàstica, encapçalada pel cardenal Tarancón (president de la CE a partir de 1972), qui prendrà el protagonisme en el procés de distanciament del règim i en la presa de posició de l'Església a favor d'una reforma democràtica.

Un camí ni molt menys exempt de resistències i de reaccions integristes, internes i externes. Montero contrasta l'autopercepció dels protagonistes del distanciament amb la percepció crítica, governamental i eclesiàstica, dels partidaris de la reafirmació de les essències nacional-catòliques del règim. La desafecció catòlica va ser una de les qüestions que més van preocupar Franco, atès que l'Església era, amb l'exèrcit, un dels seus pilars fonamentals. El llibre no només aporta i suggereix elements d'interès per comprendre l'evolució de l'Església espanyola durant els anys seixanta i setanta, sinó també per valorar la seva contribució a la crisi final del règim franquista i als inicis de la transició política.

Per què no prosperà una opció política democratacristiana si a mitjan dels anys seixanta, amb Ruiz-Giménez, Giménez Fernández o Gil-Robles al capdavant, era percebuda com una alternativa possible?, es demana l'autor. El llibre ofereix algunes explicacions. Certament, la falta d'unitat interna no la beneficià, com tampoc l'absència d'un pronunciament favorable explícit de la jerarquia eclesiàstica. Sobretot, segons Montero, la raó principal del seu fracàs va ser la manca d'una militància pròpia. I és que als anys seixanta va emergir una cultura política cristiana

d'esquerres, el catolicisme progressista, molt influït pel diàleg amb el marxisme i el socialisme humanista, que va afavorir (des de la fundació de l'FLP, el 1957) un massiu transvasament de militància catòlica cap als partits polítics marxistes. S'anticipava així el triomf socialista de 1982, amb un important vot catòlic?

Josep Gelonch

Miguel Ángel del Arco Blanco: *Hambre de siglos. Mundo rural y apoyos sociales del franquismo en Andalucía Oriental (1936-1951)*, Comares Editorial, Granada, 2007, 513 pp.

A partir de l'anàlisi de cinc ajuntaments de diferents característiques de les províncies de Jaén, Almeria, Granada i Màlaga presos com a estudis de cas, Miguel Ángel del Arco reconstrueix els anys de l'autarquia a l'Andalusia Oriental amb un exhaustiu suport empíric. Resulta complicat fer justícia en un parell de pàgines a les aportacions d'aquesta obra, derivada d'una tesi doctoral dirigida per Francisco Cobo i Miguel Gómez Oliver, però se'n poden resumir les seves principals aportacions. La primera seria la contribució al debat sobre el personal polític del franquisme a escala local, que se suma al bàndol en alça dels qui insisteixen en el predomini —a partir de 1940— d'*hombres nuevos*, joves, amb nul·la o escassa experiència política prèvia, marcats pel fet generacional de la Guerra Civil i enquadrables en un ampli ventall social que només exclouria les classes més baixes. Homes que es van imposar als elements que anirien en la línia d'una continuïtat amb èpoques anteriors a 1936 i amb el caciquisme de la Restauració.

En segon lloc, cal destacar el complet

panorama que s'hi traça del funcionament del sistema autàrquic, el qual, a diferència de les interessades justificacions posteriors dels exegetes del règim, va ser una opció i no una imposició de les circumstàncies. Des de múltiples perspectives, es presenta al lector la caòtica ficció de l'economia intervinguda, caracteritzada per controls i reglamentacions d'impossible aplicació que van crear una cadena de distorsions i estrangulacions de l'economia que són una de les causes de la dècada perduda des del punt de vista econòmic, i en concret agrari, que segueix la Guerra Civil. Es pot ressaltar el paper que s'arroguen els poders locals (ajuntaments, germandats, governadors civils en alguns casos) de defensa dels interessos dels seus administrats, amb un treball de sapa, gairebé de boicot, davant les disposicions dels organismes responsables de la política agrària, el Servicio Nacional del Trigo i la Fiscalía de Tasas principalment. Aquesta resistència passiva es manifestava en la reclamació reiterada de les quotes forçoses de productes atribuïts a la seva localitat, el subministrament de dades incompletes i/o intencionadament errònies, la tolerància cap al mercat negre i un llarg etcètera. És clar que l'actitud dels poders locals no era impol·luta, ja que estava associada a un component de corrupció i de discriminació en benefici dels suports socials del règim, possible gràcies a l'alta discrecionalitat existent en l'elaboració de les estadístiques elaborades per les juntes agrícoles locals que servien de base per a la imposició de quotes a cada productor.

Un sistema absurd, l'autàrquic, i inefaç, que només veia mitigades algunes de les seves incoherències per l'aplicació conscientment negligent d'algunes de les seves premisses i per la tolerància envers activitats il·legals, com l'*estraperlo* òbviamment, però també moltes altres que Del

Arco desglossa minuciosament. Davant aquest panorama d'ocultacions, fraus i enganys per part d'administrats i administradors durant una dècada i mitja, un no pot evitar de preguntar-se com ha afectat tot això —es pot suposar que no positivament— als valors cívics predominants fins a l'actualitat a Espanya. Anys durant els quals complir la llei era inviable i desconfiar de l'Administració una premissa per a la supervivència. I, ulteriorment, què estem fent malament els historiadors perquè entre bona part de la ciutadania hagi calat el missatge interessat de determinats mitjans que identifiquen la corrupció amb el període democràtic i la dissocien d'un règim que la portava implícita cada vegada que es comprava una barra de pa.

Una altra aportació d'*Hambre de siglos*, desenvolupant una idea presentada al seu dia per Michael Richards (*Un tiempo de silencio*, 1999), és la de concebre el racionament i la intervenció en l'economia com a variants de la repressió, atès el potencial que oferien —primordialment als detentors del poder municipal— per discriminar els vençuts de la Guerra Civil. La gana i la misèria es convertirien així en instruments de desmobilització i de creació d'un «consens forçat» (p. 311) en el qual les energies es dirigirien forçosament a assegurar la simple subsistència i no contra el règim.

Hambre de siglos suposa sens dubte una sòlida aportació al coneixement del primer franquisme. Això sí, podria haver-se beneficiat de l'ús de la font oral, que encara que requereixi de certa cautela en el seu maneig podria haver il·luminat els detalls més amagats de les decisions personals derivades de les actuacions dels funcionaris, estraperlistes, agricultors o consumidors. Tant és així que en ocasions aïllades l'autor intercala extractes d'entrevistes provinents de terceres obres; i l'edat no

hagués estat un impediment insuperable, ja que es podria treure profit dels records de persones nascudes en la dècada dels anys vint tal com s'ha fet en altres estudis sobre el període. Així mateix, encara que Del Arco maneja amb solvència la bibliografia relativa a altres règims de la mateixa família ideològica, com quan discuteix el concepte de *consens*, no la utilitza per estudiar el funcionament i l'actitud popular davant d'altres sistemes de control agrari i racionament. Per posar un exemple, la comparació hauria explicat millor el debat sobre si la participació en l'*estraperlo* suposava una forma de resistència o una simple estratègia de supervivència sense implicacions polítiques. Són, en tot cas, suggeriments que no minven en absolut els mèrits d'un llibre sòlid, automàticament convertit en imprescindible per a qualsevol historiador que s'endinsi en el primer franquisme.

Miguel Cabo Villaverde
Universitat de Santiago de Compostel·la

Montserrat Duch i Meritxell Ferré: *De súbdites a ciutadanes. Dones a Tarragona, 1939-1982*, Cercle d'Estudis Històrics i Socials «Guillem Oliver» del Camp de Tarragona, Tarragona, 2009, núm. 16, 278 pp.

Fer sentir les veus silenciades, les històries femenines individuals que conformen la història de la ciutat de Tarragona des de la postguerra fins a la transició. Aquest és l'objectiu de la proposta de *patchword* de veus —evocant el terme encunyat per Alessandro Portelli— que proposen Montserrat Duch i Meritxell Ferré, elaborada arran d'un projecte de recollida de memòria oral.

Les autores, historiadores de diferents generacions que comparteixen llocs comuns personals i ideològics, seleccionaren trenta-dues dones de diferent origen social i geogràfic, per bastir una obra que es recolza en fonts arxivístiques i hemo-gràfiques, però molt especialment, en un amplíssim aparat bibliogràfic. Així, ens trobem amb un ventall de trajectòries diverses, tant en l'àmbit laboral —treballadores del tèxtil, de la indústria tabaquera, mestres, infermeres, periodistes o mestresses— com pel que fa a la seva procedència —oriündes de la ciutat o la província, d'altres localitats catalanes o immigrades durant els anys cinquanta i seixanta— i al seu activisme cívic i polític —feministes, activistes culturals, militants antifranquistes, membres de sindicats o partits polítics. Uns perfils que són agrupats segons un criteri històric i biològic —les dones nascudes de 1910 a 1930, de 1930 a 1950 i de 1950 a 1970— i que, de manera molt suggerent, s'organitzen en deu capítols que manllevan els títols de diferents obres literàries o filosòfiques significatives per a cadascuna de les tres generacions ateses. Com reconeix Mary Nash al pròleg, «d'aquesta sàvia manera han teixit un altre *patchwork* de connexions simbòliques referencials entre l'univers de la creativitat femenina, el pensament feminista i les vivències de les successives generacions de dones a Tarragona i el seu quefer històric».

En el llarg camí de la submissió vers l'exercici de la plena ciutadania, l'obra ens fa testimoniar el viratge diacrònic d'unes dones que parteixen de l'escenari de postguerra, en què es rememoren uns models de dona i família que esdevingueren fonamentals per a la consolidació del règim. A l'altra cara de la moneda, les referències a la carestia quotidiana, quan les dones protagonitzaren les més diverses estratègies de supervivència com a obligades manteni-

dores del nucli familiar. També hi és viva la memòria de les experiències a la presó de dones de les Oblates i el record de les «dones de presos», víctimes de l'anomenada repressió subsidiària. I hi és present el silenci, les paraules no dites sobre altres mètodes repressius.

Amb la irrupció de la segona generació de dones, veiem com es mantenen els estereotips de «casada o monja», mentre els seus espais de socialització continuen essent fiscalitzats i els mitjans de comunicació imbuïts de la retòrica oficial. Sense oblidar el protagonisme de Secció Femenina o Acció Catòlica, que participaven activament en els instruments de control social de l'Estat i que obligaren a qui era objecte de beneficència a «arraconar les seves idees per poder posar un plat a la taula dels seus fills».

En les dècades dels anys seixanta i setanta, l'auge industrialitzador comportà l'arribada d'unes dones que visqueren el fenomen del barraquisme i les diferents problemàtiques que s'hi associen. Inserides, al seu torn, en uns ambients laborals androcèntrics, però ja imprescindibles per al *desarrollismo*, tot i les dificultats per fer-se sentir dins els sindicats, trobaren la manera de mobilitzar-se, com ho mostra l'experiència reivindicativa de les treballadores de Tabacalera o Valmeline durant els anys 70.

L'activitat pública de les dones de la tercera generació, que se sabien protagonistes d'uns moments únics en la història del segle XX, va fer que moltes companyessin una doble militància, la feminista i la d'oposició al règim; alhora que participaven del moviment civil catalanista configurat a l'entorn d'activitats com l'escoltisme o iniciatives educatives i culturals progressistes. Paral·lelament, la consolidació del feminisme com a moviment social organitzat, donava lloc a diferents iniciatives que desplegaren una intensa activitat,

com el Moviment de Dones de Tarragona, refós el 1979 en el Bloc Feminista de Tarragona, o la delegació de l'Associació Catalana de la Dona.

Amb un apartat final conformat per les autobiografies d'aquestes *donasses* —feminitzant els *homenots* de Pla—, es conclou una obra coral en què destaca especialment l'hàbil inserció de l'oralitat en una basta anàlisi històrica, que supera de molt els límits tarragonins per recórrer l'esdevenir històric català i espanyol de 1939 a 1982 en clau femenina.

Carme Agustí Roca
Universitat de Lleida

Eduard Puigventós: *Complot contra Companys. L'afer Rebertés i la trama catalanista per aconseguir la Generalitat durant la Guerra Civil*, IEC, Barcelona, 2008, 138 pp.

Des del final del franquisme, el període de la Guerra Civil ha començat a ser analitzat sense necessitat de contraposar una visió idealitzada respecte als historiadors conservadors. Són nombrosos els treballs que s'han centrat en la figura del president Companys, com aquest de Puigventós i d'altres, que ajuden a aplegar totes les referències disperses en obres de molts autors que han fet aproximacions a aquest controvertit tema. Malgrat la idealització que es va dur a terme durant molts anys, en les últimes dècades els estudis historiogràfics han començat a ressaltar també que Companys va tenir les seves virtuts i els seus defectes, llums i ombres, però va ser el franquisme el que el va convertir en un màrtir.

L'afer Rebertés fa referència a un d'aquells episodis poc coneguts i menys estudiats de la història de la Guerra Civil,

que es va produir al novembre de 1936 i que també és conegut com a complot d'Estat Català. L'objectiu era apartar el president Companys del seu càrrec per recuperar el control de l'ordre públic, en un moment en què l'hegemonia de la CNT-FAI era absoluta i es vivia una caòtica situació en la qual els assassinats d'innocents eren un fet quotidià. Aquest seria el pas previ per a la substitució de Companys per Joan Casanovas, president del Parlament de Catalunya, i per a la proclamació de la República Catalana, amb la connivència de França.

Estem davant un tema que no és nou, encara que ha estat poc tractat i que, fins i tot, podem qualificar de tabú: admetre que en plena guerra hi havia grups disposats a derrocar el Govern, amb plans conspiradors, o que els partits catalanistes estaven implicats en escàndols i desordres que generalment s'atribueixen només als «incontrolats». I admetre, així mateix, la implicació directa o indirecta de Companys en assumptes tèrbols.

En aquest treball, l'autor analitza la correlació de forces entre els diferents sectors polítics i socials enfrontats durant la primera fase del conflicte al costat republicà, a partir de testimonis i de l'anàlisi de publicacions i materials d'època. És, probablement, la primera vegada que s'analitza amb tant detall aquest obscur afer que acabà amb la mort de Rebertés, encara que Puigventós conclou la seva investigació assenyalant la possibilitat que el complot no existís realment. «Des del meu punt de vista, considero Andreu Rebertés només com el cap de turc de tota l'operació. No puc arribar a afirmar que no hi hagués complot, [...] però tampoc no puc donar un sí rotund» (p. 107).

Puigventós ofereix una àmplia síntesi interpretativa, d'una notable profunditat, la primera a enquadrar el tema dins

el context de la crisi del conflicte bèl·lic. Però, aquest plantejament, citant fonts bibliogràfiques de l'època i actuals, així com testimonis, provoca que, en determinats moments, el lector perdi de vista el fil argumental establert per l'autor i, fins i tot, que la veu de Puigventós quedi diluïda entre les veus citades, provocant un relatiu desconcert. A més a més, en determinats apartats, el llibre flaqueja a l'hora de caracteritzar alguns esdeveniments polítics, però es recupera ràpidament en l'anàlisi de la trajectòria dels personatges implicats, i a mida que avança, va guanyant solidesa, gràcies principalment a la pluralitat de visions analítiques i de les fonts aportades. L'autor és exhaustiu en el seu estudi i analitza l'evolució de les organitzacions davant les diferents dinàmiques polítiques que es produeixen en la fase inicial del conflicte: no deixa de presentar els plantejaments de base, les doctrines, els pactes i les negociacions. És a dir, les contradiccions de les forces en presència, els canvis estratègics i els moviments tàctics.

Es tracta d'un llibre interessant, en realitat és la primera monografia sobre l'afer Rebertés que, fins ara, només s'havia analitzat en diferents articles o capítols de llibre. Per això, en aquests moments, esdevé una obra de referència, perquè aporta nova documentació i ajuda a comprendre millor la ja existent.

Miquel de Toro
UAB

David Priestland: *Bandera Roja. Historia política y cultural del comunismo*, Crítica, Barcelona, 2010, 648 pp.

«La crítica de Marx a la desigualtat i la inestabilitat creades pel capital global des-

regulat sona de nou com un presagi», afirma el professor David Priestland a *Bandera Roja*, un compendi (i una reflexió) sobre la història del comunisme. Recorre les quatre etapes principals de la història del comunisme —el que ja suposa una aposta interpretativa— «a medida que su influencia se desplazaba desde Occidente hasta Oriente y el Sur; de Francia y Alemania a Rusia, luego más al este a China y al sureste asiático tras la segunda guerra mundial, y por último, durante las décadas de 1960 y 1970, al “Sur” global, esto es, a Latinoamérica, África, Oriente Medio y el sur y el centro de Asia. Finalmente el libro regresa a Europa para entrar la historia de la perestroika y el colapso del comunismo». Tot un programa de recerca.

Suposem que ha elegit l'adjectiu *cultural* per al subtítol —en anglès, *Communism and the Making of the Modern World*— perquè cada epígraf comença amb una referència artística. Per exemple, el mite de Prometeu, de qui Priestland fa hereus els comunistes: alguns, per la seva lluita promesa per l'alliberament; superada aquesta tradició romàntica, la característica del moviment comunista serà, per a d'altres, «la hostilidad de Prometeo a la desigualdad y su compromiso con la modernidad». Són dos camins diferents dins del marxisme (marxismes?), del comunisme (comunismes?): El «radical» (mobilització de masses, l'entusiasme revolucionari...) i el «modernista» (desenvolupament tecnocràtic, pla centralitzat, disciplina...).

Després l'autor rastreja els orígens del comunisme des del 1789, estudia el socialisme utòpic, Marx (els Marx) i Engels. Passegen per les pàgines d'*Un Prometeo alemán*, la I Internacional i la Comuna de París o el Partit Socialdemòcrata. *Jinetes de bronce* es refereix a Lenin, a la Revolució d'Octubre, al comunisme d'Estat i la NEP, al naixement dels partits comunistes i la seva Internacional, sotmesa per

l'URSS de Stalin. Plans quinquennals, col·lectivització, fam, culte a la personalitat, purgues, Gulag, etc., són senyals d'identitat dels *Hombres de acero*. En *Frentes populares* Priestland fa les primeres referències a Espanya. Les fonts d'informació de *Bandera Roja*, llibre de llibres, són, sobretot, les monografies anglosaxones, ja que no s'hi utilitza la producció recent sobre Espanya. Prestar més atenció als casos espanyol o portuguès, per exemple, hauria permès una reflexió sobre el paper que van tenir els comunistes en clandestinitat.

La (conflictiva) relació entre comunisme i nacionalisme és present a l'Europa Oriental, a Amèrica Llatina i en les lluites d'alliberament d'Àfrica i Àsia (*El Oriente es rojo*). Si bé el bloc comunista va ser molt divers, cal preguntar-se si albergar tots aquests models sota l'etiqueta «comunisme» no deu dificultar les anàlisis.

A l'«stalinisme madur», «el socialismo soviético se parecía cada vez menos al progreso universal y más al imperialismo ruso» (*Imperio*). *Parricidio* és el capítol que recorre els anys que transcorren entre la mort de Stalin i el 68; als quals tornarà en el capítol següent (*Guerrilleros*). Són potser els anys més perillosos de la Guerra Freda i els més turbulents de la història del comunisme. En *Estancamiento* es posen de manifest, una vegada més, les diferències en el bloc comunista, a part del qual l'alternativa a la mobilització radical / romàntica va ser el consum, promesa incomplerta per les rigideses del sistema. En moltes altres zones del planeta es produïa una *Marea alta*; activistes del Tercer Món i d'Occident s'hi van unir per «luchar contra el imperialismo, el racismo y el paternalismo» i el nombre de règims comunistes (i la seva diversitat) es va incrementar. *Dos revoluciones gemelas*, la *capitalista neoliberal* de Reagan i la *comunista romàntica* de Gorbtxov van transformar la faç mundial, on

la Xina es presenta gairebé com l'últim baluard del «comunisme».

Priestland remata l'estudi amb una sentència que recupera del començament: és «*poco probable el regreso al socialismo realmente existente*». No obstant això, si volem descobrir noves vies cap a un ordre social i ecològic més igualitari i sostenible, no hauríem d'ignorar Prometeu totalment. Al

capdavall, el veritable comunisme és una orquestra en la qual cada individu amb el seu instrument fa que el col·lectiu abasti l'harmonia perfecta, la utopia. Ho diu Andrei Filipov, el protagonista de la pel·lícula *El concierto*.

Víctor Manuel Santidrián
Fundación 10 de Marzo de CCOO de Galicia